

ՍՐԲԱԶԱՆ

ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

*Տայասպաներ Առաջավոր Ասիայի
իկադոսյե հոգևոր ընկալումներում*

947.925

ՀՀ ԳՆԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԽԱՅԱՆ

ՍՐԲԱԶԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ.

A
90665

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ
ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

(Երկրորդ, քառյակիմ հրատարակություն)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱՍԱՐԿՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ . 2004

ՀՏԴ-941 (479.25)
ԳԱՄԼ-63.3 (2Հ)
Մ 917

Գիրքը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի սրբանամբ

Մույն հրատարակության հովանավորն է
«ՄՓՅՈՒՌ-Ը»
հասարակական-մշակութային կազմակերպությունը
(Լոս Անջելես, ԱՄՆ)

SPURK-DIASPORA
ORGANIZATION

ՄՈՒՄԻՄԵԱՆ Ա. Ե.

Մ 917 «Մորթազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն իռլանդ ընկալումներում» - Եր.: Սրբանի համա-
լսարանի հրատ., 2004. 80 էջ:

Գրքում փյոթ է արված ի մի բեկելու Հյժ Առաջավոր Ասիայի գրավոր
աղբյուրներում պոետիզմում այն անդեկադրամները, որոնցում Հայկական փոստա-
լիստիկ ներկայանում է իրի, սրբազան ասարածք և դասնչ կինոսը փրոստանդուկու
Հայաստանի կերպարը Առաջավոր Ասիայի հնագույն իռլանդ ընկալումներում:

*Գրքի շտաբկեն շամբական կերպարներ (Բա. III կարգադրված) և 178) ք.
Փայրված լալս տեսած ձեյրը Բուռնի քաղաքը, դասն մեկուսացված են մուր-
կուրան դաստերթյան ասարիմ գաղաշքամներն ըստ Մաթթ Գրքը:*

0503020913
Մ _____ - 2004թ.
704(02)-2004

ԳԱՄԼ 63.3 (2Հ)

ISBN 5 - 8084 - 0584 - X

© Մոմիլյան Ա., 2004թ.

ՆԱԽԱԲԱՆ

*Աշակերտաները հարցրեցին Հխատին.
«Ասա մեզ, ինչպիսի՞ն կլինի մեր վերջը»: Հխատն ստաց.
«Բացե՛լ եր դուք սկիզբը, որպեսզի վերջը որոնեք:
Ընանգի որտեղ սկիզբն է, այնտեղ էլ վերջը կլինի»...*

Ավետարան ըստ թՊովմասի (պարսկանոն)

Ինչպես ամեն մի անհատի, այնպես էլ ժողովուրդների կյանքում ճգնաժամերի հարթահարումից հետո գալիս է մի պահ՝ կանգ առնելու, ինքնամտփոփվելու, անցածը վերաիմաստավորելու և ապագայի համար ուղենիշեր փնտրելու ու ճշտելու: Գերխնդիր են դառնում հազարամյակներ առաջ ձևակերպված հարցադրումները, թե՛ «տ՛վ եմ ես, որտեղի՞ց եմ գալիս և ո՞ր պիտի գնամ»:

Անցնած հարյուրամյակում հայ ժողովուրդը հաղթահարեց իր պատմության ամենատևական և ամենածանր ճգնաժամը՝ պետականության կորստից, դարեր շարունակ մարտելուց ու գեղասպանության ենթարկվելուց հետո վերականգնելով անկախ պետականությունը: 1918թ. ստեղծված Հայաստանի Հանրապետությունը շատ կարճ կյանք ունեցավ: Ինքնապաշտպանական պատերազմները, սովի ու համաճարակների դեմ պայքարը պարզապես ժամանակ չտվեցին նշված հարցադրումներին անդրադառնալու: Խորհրդային Հայաստանում ևս չէին կարող պատասխան գտնել այդ հարցերին. արգելված էին կամ առնվազն չէին խրախուսվում ազգային զարթոնքի տանող բոլոր հնարավոր քայլերը: Սփյուռքում արվեցին քայլեր այդ ուղղությամբ, բայց Սփյուռքի գերխնդիրն, ի վերջո, աշխարհով մեկ գրված հայության ազգապահպանումն էր: Եվ, թերևս, ներկա սերնդին է վիճակված այդ հարցադրումների պատասխանը ստանալու և դրանք ազգային գիտակցության աստիճանի բարձրացնելու ճակատագիրը, մանավանդ որ լրացուցիչ մտորումների առիթ են տալիս մարդկության մուտքը տիեզերական նոր՝ Ջրիտի դարաշրջան և նոր տիեզերաշրջանում մեր ազգի ապագայի խնդիրները:

Ովքե՛ր էինք մենք ի սկզբանե և որտեղի՞ց ենք գալիս: Ինչ-
պե՛ս է մեր երկիրը ներկայանում հին աշխարհի ժողովուրդնե-
րի (որոնց մի մասը ժամանակի ընթացքում հեռացավ պատ-
մության բառերարենից) դիցա-վիպական աշխարհընկալում-
ներում, ո՞րն է նրա խորհուրդը, ովքե՛ր են եղել մեր նախնիները
և ի՞նչ դեր են կատարել հին աշխարհում, ունեցե՞լ են արդյոք
որևէ առարկելություն և երե այո՝ ո՞րն է դա: Սրանք հարցեր են,
որոնց պատասխանները դարերի բազմապիսի փորձություննե-
րի ընթացքում մեծ մասամբ կորցրեց մեր ժողովուրդը, բայց, ի
բարեբախտություն մեզ, դրանց մասին տեղեկություններ են
սահպանվել հին աշխարհի բազմաթիվ գրավոր հիշատակա-
րաններում, որոնց վերձանումն իրականացավ վերջին երկու
դարերի ընթացքում:

Այս ակնարկաչափով փորձ կարվի ի մի բերելու Հայաս-
տանի մասին վաղնջական պատկերացումների ստանձին
դրվագները, որոնք սահպանվել են համաշխարհային (հատ-
կապես արևմտյան) քաղաքակրթության գլխավոր բնօրրաննե-
րից մեկում՝ Առաջավոր Ասիայում: Ընդ որում, դրանց վկայա-
կոչման մեջ խստորեն պահպանվել է ոչինչ չափելագնելու և
չպակասեցնելու սկզբունքը: Նյութի շարադրման մյուս սկզբ-
ունքը եղել է հնագույն պատկերացումների վերականգնումը
նախ՝ ըստ օտար տեղեկությունների, ապա (որպեսզի բացառ-
վի ազգային կողմնապահության արտամիայտությունը) միայն
դրանց մասին հայկական սկզբնաղբյուրներին անդրադառնա-
լի:

Այնքանոր Մակեդոնացու արշավանքներով քաղաքակրթության պատմության մեջ սկսվեց նոր՝ հելլենիզմի դարաշրջանը: Հելլենական մշակույթը բազմազան էր հին Արևելքի երկրներ, իսկ Արևմուտքում ծանոթացան արևելյան մշակութային նվաճումներին: Նման փոխառնությունների դարաշրջանում աչքի ընկան մի շարք խոշոր գործիչներ, որոնցից մեկը Բարեկոնի գերագույն աստված Բելի տաճարի քրմապետ Բեռոտան էր¹:

Ծնված լինելով Ք.ա. մոտ 350 թ. և ստացած լինելով ժամանակի համար դասական կրթություն՝ նա Ք.ա. IV դարի վերջին մեկնում է Հունաստան և այնտեղ հիմնում աստղագիտության դպրոց: Ք.ա. 290 թվականին վերադառնալով Բարեկոն՝ Մեկկյան Անտիոքոս Ա Սոսեր արքայից պատվեր է ստանում գրելու Բարեկոնի պատմությունը՝ հունարեն: Քրմապետը, լավագույնս ծանոթ լինելով միջագետքյան սեպագիր արձանագրություններին, գրեց «Բարեկոնիկա» եռահատոր աշխատությունը: Մակայն այդ խիստ արժեքավոր գործը չի պահպանվել մինչ օրս, նրանից մեզ են հասել միայն հատվածներ՝ զետեղված ուշ հելլենիզմների երկերում, որոնք ևս մեծ կարևորություն են ներկայացնում հին աշխարհի պատմության ուսումնասիրության առումով²: Պահպանված հատվածներում ուշագրավ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին, որոնցից առանձնանում է համալյսաբնային ջրհեղեղի մասին բարեկոնյան պատմությունը:

Ըստ Բերոտոսի հարյուրյադ ավանդության, Աստված արարչությունից հետո վեց անգամ հայտնվեց մարդկանց՝ տալով պատգամներ (այդ թիվը համընկնում է աստվածային համարված սրբազան գրքերի քանակին): Մակայն մարդկանց մեղսա-

¹ Բերոտոսի կյանքի, գործունեության և լաքսի ժողովրդական մասին մանրամասն տե՛ս Schatzel, 1923 գլխում:

² Բերոտոսի ուշխատության առանձին հատվածներ մեզ են հասել ավելի ուշ շրջանի հելլենիզմների (Հովսեպոս Փրովյոս, Եվսեբեոս Կեսարացի և ուրիշներ) երկերի միջոցով, որոնք էլ մի են թեթևամ Փ. Ընաբելի վերը նշված առանձնահատված վերջում գնահատված հավերժամում (էջ 250-275): Բեկոտոսից ոգավում որոշ նեղիմակների (Ալեքսանդր Բազմալեպ, Արյուսեոս և ուրիշներ) գործերը ևս մեզ չեն հասել:

գործարյունը սարսեց Աստու համբերարյունը, և Աստված որոշեց պատժել նրանց ջրհեղեղով: Աստու արդարադատ աչքը շանուհեց նաև մի լսնի բարեպաշտներին՝ Քոխուբրոս արքայի զվեսավորությամբ: Հենց նրան էլ պատվիրեց գրի առնել աշխարհի պատմությունն ու բարգնել հողի տակ՝ ջրհեղեղից փրկվելու համար, նաև պատրաստել մեծ նավ: Երբ ամեն բան պատրաստ էր, արքան ցանկացավ իմանալ, թե ուր պետք է հասնի իր նավը: Երկնքից պատասխան ստացվեց՝ «Աստվածների մոտ»...

Ջրհեղեղը ոչնչացրեց մեղսագործ մարդկությանը: Հասնելով ցամաք՝ արքան իր կնոջ, դստեր և նավավարի հետ դուրս եկավ նավից և փրկարար լեռան վրա զոհ մատուցեց: Գոհացած աստվածներն անմահություն շնորհեցին նրանց և ընդունեցին իրենց մեջ: Կավում մնացածները դուրս եկան և սկսեցին փնտրել արքային ու նրա երեք ողբկիցաներին, սակայն՝ սպարդյուն: Երկնքից եկող ձայնը նրանց տեղեկացրեց չորս ընտրյալների ճակատագրի մասին, պատվիրեց վերադառնալ, գտնել բարցված սուրբ գրքերն ու քարոզել բոլորին, վերահիմնել Բաբելոնը: Աստվածային խոսքից հայտնի դարձավ նաև, որ իրենց փրկության երկիրը Հայաստանն է:

Փրկվածները վերադարձան Միջագետք և գործեցին ըստ արված պատվիրանների: Բերոսոսն ավելացնում է, որ նավի ընկորները մինչև իր ժամանակները պահպանվել են Հայաստանի լեռներում, որոնցից մարդիկ, պոկելով ձյուրի կտորներ, քաղիսմաններ են պատրաստել իրենց համար³:

Հիշենք քրճապետ Բերոսոսի պատմությունը՝ վկայված հին Միջագետքի սեպագիր հիշատակարաններով: Երբ բարեպաշտ արքան ցանկացավ իմանալ, թե ո՞ր պիտի հասնի իր նավը փրկվելու համար, երկնքից պատասխան լսեց. «Աստվածների մոտ»: Իսկ երբ փրկվածները ցած իջան նավից, երկնային ձայնն ավետեց, որ նրանք Հայաստանում են...

³ Ջրհեղեղի պատմությունն՝ ըստ Բերոսոսի՝ տե՛ս Schaebel, 1923, էջ 264-266; Հովսեփոս Փրովիոս, Ընդդեմ Ասիլոնի, I, 128-130, էջ 28; Հովսեփոս Փրովիոս, Հրեական ինստիտուցիան, I, 89-93, 54-55; Եսայի Պամփիլոսյ Կեսարացոյ, 1818, էջ 15-18, 24-25: Տե՛ս նաև «Երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում:

ԱՐԱՐՉԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ԿՆՆՏՐՈՆԸ

Դժվար է պատկերացնել աշխարհում մի ժողովուրդ, որն ունեցած չլինի տիեզերաստեղծման, աշխարհարարման մասին ավանդազրույցներ: Հնավանդ այդ զրույցներում առավել կարևորվում է հատկապես այն վայրը, որտեղ տեղի է ունենում արարչագործությունը: Հենց այդ տեղն էլ դառնում է աշխարհի կենտրոնը (երկրի պորտը), որով անցնում է երկրի (ու տիեզերքի) առանցքը, այնտեղից են վեր խոյանում տիեզերական լեռը, համաշխարհային ծառը կամ վերջինիս կերպավորումներ կենսաց և իմաստության ծառերը: Աշխարհի կենտրոնում քարծրացող լեռը կամ ծառը դառնում է տիեզերքում ներդաշնակության պահպանման խորհրդանիշը, որի վերացումը կտանի նախասկզբնական քառսին՝ տիեզերակարգի ոչընչացմամբ: Ուստի և պատահական չէ, որ վիսպատաստեղական մտածողության մեջ արարչագործության կենտրոնը համարվել է առավելագույնս սրբազան մի վայր⁴:

Արարչագործության մասին ամենավաղ գրի առնված զրույցների զգալի մասը մեզ է հասել Առաջավոր Ասիայից: Դրանցից առավել հանրահայտը Աստվածաշնչի Ծննդոց զրո-

Նֆ 1.

⁴ Աշխարհի քաղմարիվ ժաղվարդների մոտ նման պատկերացումների մասին տես Վ.Ք Տազարովի "Դոր", "Древо жизни", "Древо мировое", "Древо познания" (МЭМ, т. 1, 1992, с. 311-315, 396-407), "Пун землі" (МЭМ, т. 2, 1992, с. 350) հոդվածներն:

քում պսակայանվածն է: Աստվածաշնչյան ավանդության համաձայն՝ Աստու կողմից տիեզերքն ստեղծվեց վեց օրում և ավարտվեց մարդու արարմամբ, դրախտի կենտրոնում կենաց ու իմաստության (բարու և չարի իմացության) ծառերի աճեցումով (Ծննդոց, 1, 1-2, 15): Առաջիկա էջերում դեռ առիթներ կուցենանք անդրադառնալու աստվածաշնչյան դրախտին, կենաց ու իմաստության ծառերին: Այստեղ բավարարվենք մշնյով, որ դրախտի տեղորոշմանը ծառայող գլխավոր փաստարկը՝ այնտեղից չորս գետերի (Եփրատ, Տիգրիս, Գեհոն և Փիսոն) արտահոսելը, ամերկրայորեն ցույց է տալիս, որ Աստվածաշնչում հիշվող դրախտը, հետևաբար մասնա կենտրոնում բարձրացող կենաց և իմաստության ծառերը գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում: Այսինքն՝ արարչագործության կենտրոնն, ըստ Աստվածաշնչի, Հայաստանի տարածքն էր:

Թերևս ավելի սպասելի պիտի լիներ, որ Հին Կտակարանը գրի առած հրեաներն արարչագործության կենտրոնը համարեին իրենց հայրենի երկիրը, ինչը, սակայն, այդպես չէ: Այս փաստն առավել ուշագրավ և հատկանշական է դառնում, երբ Հայկական լեռնաշխարհը որպես արարչագործության կենտրոն է համոզես գալիս հիմն Առաջավոր Ասիայի մի շարք ժողովուրդների տիեզերաստեղծման ավանդություններում, որոնք գրի են առնվել Հին Կտակարանից դարեր առաջ:

Միջագետքի հարավի վաղագույն բնակիչները, որոնք մեզ հայտնի են գրավոր հուշարձաններով, շումերներն են՝ ցայսօր չպարզաբանված ծագումով մի ժողովուրդ, որը ստեղծեց յուրօրինակ մի քաղաքակրթություն (այդ թվում՝ հիմք դրեց սեպագրությանը) և Ք. ա. II հազարամյակի սկզբներին հեռացավ պատմության քառերաբնից:

Ք. ա. III հազարամյակի I կեսին Արարական քերակղզուց Միջագետք ներթափանցեցին սեմական ծագում ունեցող ցեղեր, որոնք կենտրոնական Միջագետքում ստեղծեցին նախ Աքադի, հետագայում՝ Բաբելոնի քաղաքությունները, իսկ հյուսիսում՝ Ասորեստանը: Նրանք յուրագրեցին շումերական քաղաքակրթության նվաճումները՝ յուրովի զարգացնելով դրանք: Փոխառությունների մեջ մեծ տեղ էին զբաղում հոգևոր արժեքները, այդ թվում՝ արարչագործության վերաբերյալ որոշ ավանդագրույցներ, որոնք սերտաճեցին սեմականների հետ:

Նկ. 2. Շումերական կերպարաչափներ՝ Հայա-Էնկի աստծո պատկերմամբ (Ք.ա. III հազարամյակ)

Շումերական քաղաքակրթության նվաճումները սերյազրի հետ տարածվեցին նաև այլ ժողովուրդների շրջանում: Այդ է պատճառը, որ Միջագետքի հնարնակ տարրեր ծագում ունեցող ժողովուրդների գրավոր հուշարձաններում հաճախ են հանդիպում նմանություններ և քնդիանություններ, որոնց մի

մասին առիթներ կունենանք անդրադառնալու մեր առաջիկա շարադրանքում:

Տիեզերաստեղծման վերաբերյալ շումերական ամբողջական բնագիր մեզ չի հասել: Այդ մասին առանձին դրվագներ են ներկայացվում զանազան բնագրերում, որոնցից հնարավոր չէ լիովին վերականգնել տիեզերաստեղծման շումերական ավանդույթները:

Աբարդազործության մասին պատմող հին միջագետքյան ամենաամբողջական բնագիրը քարելոճյան «Էնումա Էլիշ...» («Երբ վերևում...») պոեմն է⁵: Նրանում պատմվում է, որ մախասկզբնական ժամանակաշրջանում՝ «երբ վերևում անվանակոչված չէր երկինքը, իսկ ներքևում ցամաքն էր անանուն», երկու առաջնաստեղծ օվկիանոսները՝ Ափսու (շումեր. Աբգու) և մախասայր Թիամարը, «իրենց ջրերը խառնեցին մեկտեղ», և ծնվեցին աստվածների առաջին սերունդները: Նրանց անհանգիստ վարքը, սակայն, սկսեց զայրացնել երկու մախաստեղծ աստվածներին, որոնք որոշում են ոչնչացնել երիտասարդ աստվածներին: Վերջիններին փրկեց նրանցից իմաստնագույնը՝ Հայան⁶, որը սայանեց Ափսուին և նրա վրա բարձրացրեց իր կացարանը՝ կոչելով հենց «Ափսու»⁷: Քառսից ա-

⁵ The Creation Epic, ANET, p. 60-72 (tr. E. A. Speiser); MM, p. 228-277 (tr. St. Dally); "Коран неоры..." - "Эпика Эана" (Известия о космогонии мара), ИОТСС, с. 32-51, (пер. В. К. Азбуковича). Պոեմն անվանակոչված է ըստ սկզբնաբառերի:

⁶ Հայան (Էա, շումեր. Էնկի՝ «տիրակալ երկրի») բնագրում հանդիպում է նաև «Նուպինմուշ» մակդիրով, որը նշանակում է «ստեղծող, սթարիչ»: Հայա-Էնկիի արտաշնագրծության բազմաթիվ դրվագներ են պատմվում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (այդ մասին՝ առերև):

⁷ Աբգու (Ափսու) անվամբ Միջագետքում առավելապես հայտնի էին ստորերկրյա օվկիանոսը, որի տիրակալն էր Հայա-Էնկին, և այդ աստծո տաճարները: Խեթական (Ափասվա) և խառնասկան ավանդություններում Աբգուն հանդես է գալիս նաև որպես երկրային տաքածը (խառնականում՝ քսարթ, տես ИВН, с. 309), որը, քերև, ստորերկրյա օվկիանոսի և երկնքի կապի շրջանն է: Հին միջագետքյան պատկերազարդության մեջ ավոյոսթար Եվրոստ և Տիպիսից սկզբնավազվում են Աբգուի տիրակալ Հայա-Էնկիի ունեթի շրջանից կամ ձեռքին բռնած զավաթից (տես նկար 1-2): Նայն աստվածը հայտնի է նաև «Քնկ մագրի»՝ «տիտներնեթի տիրակալ»՝ ախադսամ (ինչը, հասկանալիորեն, վեցսերերում է Եփոստի և Տիպիսի ակունքներին), Եվրոսամ հասող Տորոս բուրբ համաթիլն է Աբգուից սկիզբ առնող (A collection of Sumerian and Akkadian lucanations, Graz, 1958, IX, p. 119-124, կոմմեն՝ քառ

գատված իր նոր կացարանում Հայասն մերձնալով կնոց հեա՝
 ծնեց Մարդուկին: Կարգ ու կանոնի հաստատվելը բառում և
 սնունդով վրեժը հանգիստ չեն առախ Թխամաթին, որը որոշ
 ժամանակ անց մարտի է դուրս գալիս երիտասարդ սատված-
 ների դեմ: Նրանցից և ոչ մեկը չի հանդգնում դուրս գալ Թխա-
 մաթի դեմ, և դուրսյունը փրկում է միայն պատանի Մարդուկը:
 Վերջինս համաձայնում է մարտնչել ընդդեմ Թխամաթի, եթե
 բոլոր սատվածները ճանաչեն նրա գերագույն իշխանությունը,
 ինչին տրվում է համաձայնություն: Վճռական մարտում Մար-
 դուկը հաղթում է Թխամաթին, և սկսվում է տիեզերքի արարու-
 մը նրա կողմից: Թխամաթի մարմինը երկատելով՝ նա մի կեսից
 նախ ստեղծում է երկինքը, սակա գլխի վրա բարձրացնում է

Եւրաստատ, 1987, էջ 262-263): Արգում էին սրտեղում տիեզերքը կատա-
 ղող սատվածային սարք օրենքներից (սմեօ), իսկ շտեղծական Ելաում
 օտտախմոմային սարք օրենքների երկիր» է կոչվում Աջաստան՝ Հայկական
 լեռնաշխարհի ցայտը խոյոնի ստաջին պետական կազմավորումը (տես
 ծնք 118 և Հովիվում Ա): Նշվում փաստերը ցայց են առախ, որ ստաթերկրյա
 օվկիտոսի և երկրի կապի շրջանը, վերերկրյա Արգում ուշ շրջանը, սրտ
 Հայասն արանեց նախատեղծ Արգու-օվկիտոսիին և նրա վրա կանգնեցրեց
 «Արգու» կոչվող իր կազարունը, զանգել է Հայկական լեռնաշխարհի սա-
 ղածքում: Նման եզրուտանգնում օգտին է լասում Բ. ա. III հազարամյակի
 միջուկտարյան մի կնիք (ճկ 1), որին Հայտ-Էճկին պատկերվում է Նփրտան
 ու Տիգրիսը խորկրոտնչող ցրաշիրերով և մի սարը Հայկական լեռնաշխարհի
 հարավը եզերող Մաշտ (Մատիտա-Մաշտե, տես ծնք. 27) լեռներից հեմած
 (սրանց մեջտեղից ծագում է արեր): Նույն կնիքի վրա Հայտ-Էճկիի տարերի
 միջնամասում պատկերվում կենտոնին ցույ համաթեղով Ա. Փիլիպոսյանն ու
 Հ. Բամալյանը այն դիտարկում են որպես օլտարիտյան շոյին աշխարհուպա-
 կան ծածկուպոյո՝ Տափլայան լեռների, և վերջիններա եփրտաի ու Տիգրիսի
 տեղերի շրջանի: Ինտ համարում են Արգուի տաջածքը: Հոյնուկներն Ար-
 գուի հեա են կապում Հայկական լեռնաշխարհի մի շարք տեղանուններ՝ Ար-
 գերիկ, Արտոնոր, Աջուզմանք, Ասիլաղե, Մաշտաիծոր, Բազա, Բզմաերի,
 Բզմաայոց լեռներ, Բզմաայոց ծոց (և կղզիներ) և այլն (Փիլիպոսյան, Բա-
 մալյան, 1997, էջ 67-69): Ա. Փիլիպոսյանի ու Հ. Բամալյանի դիտարկումը
 կապվում ցույի և Տափլայոյն լեռների հեա, շտեղծան կնիքեր խնդրի յոժման
 համար, սակայն հարկ է նշել, որ պատկերված կենտոնին ոչ չի ցույ է, այլ՝
 այժ (վերջինս կապվում է Հայտ-Էճկիի պաշտամանի հեա, կենդանատեպ
 պրտակերպելիս նա երկուպայցվում էր այժի գլխով և ձկան մարմնով, իսկ նրա
 նովը կոչվում է «Արգուի ույծ»): Այգուտանգերծ, Մաշտ լեռների տեղալոյս-
 յանը, ինչպես նաև շտեղծական «Էճկի և Նփնոմիտ» տարի համաձայն՝ մար-
 ղու տարարունը Հարալիում Արգուի կալիցը (տես «Ատոնո պրտակերպով ու
 նմանարյունը» բաժնում) և մեր վերը շարաղջած փաստարկները լիավին բու-
 վարար են Արգու-Հայկական լեռնաշխարհի կազր ցայց տարու համար:

դառնում երկնի և երկրի միջև: Լևոնց սկզբնավորվում են Տիգրիսն ու Եփրատը, այսինքն՝ այստեղ ևս արարչագործության կենտրոնը Հայկական լեռնաշխարհի տարածքն է:

Քառասյին ուժերի դեմ հաղթանակի, պարտված հակառակորդի վրա լեռ բարձրացնելու և նոր աշխարհակարգ ստեղծելու պլանն է ընկած նաև շումերական Նինուրթա աստծուն (զերագույն աստված Էնլիլի որդուն) փառաբանող վիպասքում¹⁰: Հատկանշական է, որ այստեղ ևս նոր աշխարհակարգի հաստատումը տեղի է ունենում Հայկական լեռնաշխարհում՝ Տիգրիսի ակունքի շրջանում:

Հին միջագետքյան աշխարհընկալումների համաձայն՝ տինզերակարգը հաստատուն են պահում Մաշու (Մասու) լեռները, «որ այգալոյսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում, վերևում հասնում են երկնային ծուլվածքին, ներքևում՝ նրանց կործրը սանդարամետին է հասնում»¹¹: Այս լեռները, որոնց Գիլգամեշը հասնում է անձառության երկրի ճանապարհին (որը ծգվում էր Եփրատի ափով), և՛ տեղանքով, և՛ անվամբ նույնանում են Հայկական լեռնաշխարհը հարավից եզերող Քաշխարի (մերկայումս՝ Տուր-Արդին) լեռներին, որոնք հունական և միջնադարյան հայկական աղբյուրներում հայտնի են Մասիոս և Մասիոն անուններով¹²:

Մեծական ցեղերի արևմտյան մի հատվածը բնակվելով ներկայիս Սիրիայի հյուսիսում Ք.ա. XIV-XIII դարերում ստեղծեց Ուգարիթ քաղաք-պետությունը, որից մեզ են հասել մեծ քվով գրավոր հուշարձաններ: Ուգարիթյան բնագրերի համաձայն, նրանց զերագույն աստված Իլուի (Էլի) բնակավայրը գտնվում էր Մեծ Գետի ակունքներում, որտեղից սկզբնավորվում էին երկու օվկիանոսները¹³: Ուգարիթյան տեղեկությունների քննությունը հիմնադրամասական պատկերացումների համատեքստում բույլ է տալիս Իլուի (Էլի) բնակավայրը տեղադրել Հայաստանի լեռներում, Մեծ Գետը նույնացնել միջագետքյան անձառության երկրի և Աստվածաշնչի Եղևնի մայր զետի հետ (տե՛ս «Աստծո պատկերով ու նմանությամբ»

¹⁰ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Kraeling, 1965, c. 206-208; ETCSL, I. 6.2 (և այնտեղ նրկած աղբյուրները):

¹¹ ՀԱԳ, 19 143; ППДБ, с. 200-201; ANET, p. 88; MIM, p. 96.

¹² Տե՛ս «Անձառության դրոմաճկերում. Հայոց երկնի ճանապարհը» բաժնում:

¹³ ПИЭФотт, 1987, с. 56, 85 (նաև նրկած գրականությունը):

ակնարկում), իսկ երկու օվկիանոսների (երկնային և երկրային կամ, գուցե, ստորերկրյա) սկիզբը մեկնաբանել իբրև աշխարհարարման կենտրոն¹⁴:

Որ արարչագործության կենտրոն համդիսացող Իլու (Էլկոմիբրշի) աստծո բնակատեղին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, ակնհայտ է նաև քանանական մի սաքի ուշ ինքսական տարրերակից, որի համաձայն մա բնակվում էր Արևմտյան Եփրատի (բնագրում՝ Մալա) ակունքի մոտ¹⁵:

Տիեզերաստեղծման մասին հայկական մախարրիստոնեական ավանդազրույցներ մեզ չեն հասել: Հայ մատենագրության և ժողովրդական բանահյուսության մեջ պահպանված տեղեկությունները, սակայն, ոչ միայն ցույց են տալիս նման ավանդության գոյությունը մախարրիստոնեական Հայաստանում, այլև դրա համանմանությունը Առաջավոր Ասիայում տարածված վերոհիշյալ պատկերացումներին: Մասնավորապես, որպես արարչագործության կենտրոն՝ տիեզերական լեռ է հանդես գալիս մախարրիստոնեական Հայաստանի գլխավոր հոգևոր կենտրոն Բարձր Հայք նահանգը, որ գտնվում էին Հայք աստված Արամազդի, Մայր դիցուհի Անահիտի, Նանե աստվածուհու, Արեգ-Միհրի և այլ պաշտամունքային կենտրոններ: Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է հետևյալ կերպ. «Այս երկրամասը, իրապես, ինչպես ցույց է տալիս իր իսկ անունը, բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր»¹⁶... Իսկ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» էջերում պատկանվել է Բարձր Հայքի լեռներից մեկի անունն ու բնութագրիրը՝ «...Մեծ լեռան վրա՝ աստվածների տեղում, որ կոչվում է արժո Նահաատ»¹⁷: Չորս խոշոր գետն-

¹⁴ Lipiński, 1971, p. 41-57:

¹⁵ El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; JVTI, c. 167-169; Lipiński, 1971, p. 56: Խեթական միջավայրում նույն գետի սրբազան կամարվելու մասին տե՛ս JVTI, c. 186-191:

¹⁶ Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանյա Երսիկացի, 1979, էջ 291:

¹⁷ Փավստոսի Բիզանդացույ, 1912, էջ 327: Գրքարար բնագրում՝ «... Ի Մեծի լեռինն ի տեղի դիցն՝ զար կոչեն արտ Նոտոտաթ: Աշխարհարար բարզմուտքյան մեջ այս կամավանին փակագծոն անհասկանալարեն կովերկել է

րին մենք կանդրադառնանք դրախաի մասին խոսելիս. այստեղ արձանագրենք միայն, որ հին հայոց աշխարհընկալումներում Բարձր Հայքը համարվել է «աշխարհի գագաթ», իսկ նրա Մեծ լեռը՝ «աստվածների տեղ»: Ուշագրավ է, որ «Աշխարհագրյցը» «աշխարհի գագաթ» անունով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ տարածվող Բյուրակնի լեռների (որտեղ, ըստ մինչև մեր ժամանակների սխախանված հայկական ավանդազրույց-

Ն.Փ. 4. Մասիսը՝ «արեգտիմասճն լեռան»,
 որարկազայն լեռան՝ յան ընդ ամենայն տիեզերս»

ների, գտնվել է երկրային դրախտը) ամենաբարձր գագաթը՝ Մերմանց (Մրմանց) լեռը¹⁸: Այն իր անվամբ և բնութագրով կարող է համապատասխանել տիեզերաստեղծման հնդարիական ավանդազրույցների սերմնաժայթքող կենսածին լեռանը¹⁹:

«մեկյանների» շտոր՝ «...Մեծ լեռան վրա, աստվածների (մեկյանների) տեղում, որ կազված է Անուհիսի արտ» (Փափտոտ Բազանդ, 1968, էջ 259): Գ. Պատկանյանց և հրան հետևելով՝ Ստ. Մաղխաթյանցը գտնում են, որ «արտ Լեռնասայ»-ի փոխարեն պետք է կարդալ «արտ Լեռնասայ» (Փափտոտ Բուզանդ, 1968, էջ 259, 335, ծմբ. 170):

¹⁸ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անամյա Եփրակացի, 1979, էջ 293:

¹⁹ Մարտիքոսյան, 2004: Հեղինակը հակված է տիեզերաստեղծման ավանդազրույցի հետքեր առնել «Սասնո մոլեր» Լալսի առաջին մասում, որ «Կուստո մոլեր» (պին «մեր շխա») խարկղանշում է տիեզերական օվկիանոսը, «չոջ բարբ» տիեզերական լեռ, հրանից բխող և «շտրի շքա բոլոր

Տիեզերական լեռը սովորաբար համոզու է գալիս եռամսս կառուցվածքով, որի գագաթին բնակվում են աստվածները, լեռան տակ՝ շար ուժերը, իսկ կենտրոնում (երկրի վրա)՝ մարդիկ²⁰։ Մեծ Մասիսը (Մեծ Արարատը) հայ մատենագրության մեջ հայտնի է իբրև «արեգակնաճեն լեռոն»²¹, «բարձրագույն լեռոն՝ քան ընդ ամենայն տիեզերս»²², որի ընդերքում բնակվում էին շար ուժերը²³։ Դա ցույց է տալիս, որ հայոց վաղնջական հավատալիքներում Մեծ Մասիսը ևս ներկայացել է որպես արարչագործությունից հետո տիեզերակարգը պսիսխանող սրբազան լեռ։ Որ հայոց աշխարհընկալումներում Մասիսը ընկալվել է իբրև Տիեզերական լեռ, երևում է նաև մինչև XII-XIV դարերը պահպանված և Հովհաննես Ծործորեցու գրի ատած հանելուկներից մեկից.

Ըստ արարչին մեծ ստիմանի,
Նա բուրգն ու հիմն է աշխարհի,
Աստուածաշէն տանն է տեղի,

Մարդկան ոտից անկոխելի (պատասխանը՝ *Մասիս*)²⁴.

Այս առումով շատ արժեքավոր է եվրոպացի ճանապարհորդ Ուիլյամ Ռուբրուսի (XIII դար) տեղեկությունը, ըստ որի հայոց մեջ արգելված էր Մասիս բարձրանալը։ Նրա հարցին՝ քե ինչո՞ւ չի կարելի բարձրանալ լեռը, հայերը պատասխանել են՝ «Մասիսը աշխարհի մայրն է»²⁵...

ԱՐԵՎԻ ԵՐԿԻՐԸ

Աստվածաշնչում դրախտը՝ Եդենը, հիշատակվում է «արևելքի կողմում» (Ծճճդոց 2, 8)։ Ծճճդոց գրքի մեկ այլ մասում պատմվում է, որ Նոյի տապանը փրկվեց Արարատի լեռներում

բնած» «սպիտակ տղայությ»՝ «ամենակամ» ցարն ու աշխարհի չորս կողմնեց առագող դրախտային զեռը։

²⁰ Tonopon B.H., "Tora", MFM, т. 1, 1992, с. 311-315.

²¹ Մովսիս Խորենացու, 1913, էջ 39:

²² Հեթում պատմիչ, 1842, էջ 14:

²³ Մովսիս Խորենացու, 1913, էջ 192; Մեծիմ Կարաբանյ Բարձրբերդցու, 1861, էջ 51; Դանուբանյան, 1969, էջ 362-364, 481:

²⁴ Մնացականյան, 1980, էջ 365:

²⁵ Հակոբյան, 1932, էջ 18:

A 90665
II

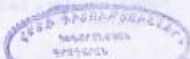
(իմա՝ Հայաստանում), հետո դեռևս մեկ լեզվով խոսող մարդիկ «արևելքից» գնացին և Մենասարի երկրի մի դաշտում որոշեցին կառուցել երկնահաս «բարեկրոնյան աշտարակը»: Դրա համար Աստված խառնեց մարդկանց լեզուները և սփռեց նրանց աշխարհով մեկ (9, 1-9): Երկու դեպքում էլ Հայաստանը (Եդեմ - դրախտ և Արարատի լեռներ) ներկայացվում է իբրև արևելքի երկիր, մինչդեռ, այն Հին Կտակարանը գրի առած երեսների երկրից հյուսիս էր գտնվում: Նույն գրքի մեկ այլ դրվագում երրորդ անգամ կրկնվում է միևնույն սրատկերացումը. «Եվ Հակոբը ճանփա ելավ և գնաց արևելքի որդիների երկիրը... Եվ Հակոբն ասաց նրանց. «Եղբայրներս, որտեղի՞ց եք դուք»: Եվ նրանք ասացին. «Մենք Խառանից ենք»...» (Ծննդոց 29, 1-5): Հակոբը Պաղեստինի հարավային Բերսաբե քաղաքից ճանապարհվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտյան սահմանի հարևանությամբ գտնվող հյուսիսմիջագետքյան Խառան քաղաքը, որը, չնայած Բերսաբեից ուղիղ հյուսիս գտնվելուն, կոչվում է «արևելքի որդիների երկիր»: Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ գոնե Ծննդոց գրքում Հայկական լեռնաշխարհը որոշ սահմանամերձ շրջանների հետ համարվել է «արևելքի երկիր»²⁶: Որտեղի՞ց է գալիս նման սրատկերացումը :

Միջագետքյան «Գլղզամնշ» էպոսում դրախտի ու անմահության երկրի սահմանը Մաշու²⁷ լեռներն են, որ տեղի են ունենում արևածագն ու մայրամուտը .

Նա լսել էր լեռների մասին, որոնց անունն է Մաշու,
Հենց որ այդ լեռներին մա մոտեցավ,

²⁶ Հարկ է նշել, որ Հին Կտակարանում միշտ չէ «արևելք» սովորյալ հասկացված Հայկական լեռնաշխարհն ու հարակից շրջանները, լակ Երեմիայի և Եզեկիի մարգարեություններում հայտատույան պետական կազմավորումները ճշգրտորեն համարվում են հյուսիսային: Ղ Ալիշանյ Վկայակալելով անցյալում հայտնված տեսակետները Հայաստանը «Արևելք» կամ «Արևելյան տուն» կաշխարհը և վերջածելով Հին Կտակարանի այլ գրքագրերը եզրակացնում է, որ Աստվածաշնչում «արևելք» են կազմում եփրատից արևելք ընկած բոլոր երկրները (Ալիշան, 1904, էջ 252, ծմբ. 8):

²⁷ Գլխավոր շրջանակներում եղել են Մաշուն Մեծ Մասիսի և Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիսու / Մասիս (այժմ՝ Տար-Աղդին) լեռների հետ մայրցամաք ամապարհներ, որոնցից ստավի ընդունելի է երկարը (Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Ինգլիզեան, 1947, էջ 119-132; Lipinski, 1971, p. 49-50):

Նկ. 5. Մերս (Արև) տառվածը Մաշա լեռներից ծագելիս
(Համեթրակիան կենտրոնում, Է.ա. III հազարամյակ)

Որ այգալույսն ու մայրամուտն են ամեն օր պահպանում,
 «Արևուն հասնում են երկնային ձուլվածքին,
 Ներքևում՝ նրանց կործրը սանդարամեաին է հասնում,
 Մարդակարիճներն են պահպանում նրանց դարբասները,
 Ահարկու է աեսրը նրանց, հայացրը՝ կործանող,
 Նրանց առկայծող փայլը լեռներ է տապալում:
 Արևը ծագելիս ու մայր մտնելիս՝ Արևն են նրանք
 պահպանում...»²⁸

Այսինքն՝ րսա հին միջագետքյան պատկերացումների (որոնց մի մասը տեղ է գտել Ատովամաշչյում), Հայաստանը արևածագի (արևի ելման՝ արևելքի) ու մայրամուտի երկիրն էր, արևի հանգրվանատեղը: Եվ Միջագետքից ու Պարստի-նից հյուսիս տարածվող լեռնաշխարհի համարվել է «արևելք» ոչ թե րստի աշխարհագրական կողմ գույց ավող, այլ «արևի ելքի երկիր» իմաստով: Հետագայում մախնական իմաստը մոտացվել է, և րստն ընկալվել է աշխարհագրական իմաստով: Ասվածը կարելի է հիմնավորել նաև նրանով, որ Հայկական լեռնաշխարհի՝ արևի հանգրվանատեղը լինելու մասին պատկերացումը պահպանվել է նաև խեթական աղբյուրներում: «Արջիններիս համաձայն, արեգակը ծագում էր «Արևելյան ծովից», որը, դատելով փաստերից, «Լանա լճի խեթական անվանումն է»²⁹: Դա լիովին համահունչ է Գ. Սրվանձտյանցի 19-րդ դարում գրի առած հայկական ավանդազրույցներից, որոնց համաձայն արևի ոսկյա ննջարանը գտնվում էր «Լանա լճի հա-

²⁸ ՀԱՊ, էջ 143; III LAB, с. 200-201; ANET, p. 88; MFM, p. 96.

²⁹ Исаков, 1980, с.136:

տակին, որտեղից ամեն ստավոտ ելնում և ուր ամեն գիշեր վերադառնում էր ցերեկվա յուսաստուն³⁰:

Հայաստանի՝ արևելքի երկիր (ոչ աշխարհագրական իմաստով) լինելու մասին չափազանց հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանել «Մասնա ծոեր» կամ «Մասունցի Դավիթ» էպոսը, ինչը մի տեսակ անուշադրության է մատնվել: Էպոսի «Մանասար և Բաղդասար» ճյուղի առաջին մասում («Կովի Բաղդադի խալիֆայի դեմ») Ծովինարը որդիներին խորհուրդ է տալիս Բաղդադից վախչել Հայաստան՝ հետևյալ խոսքերով .

Փախե՛ք, գնացե՛ք Հայոց բազավորի քաղաք:

Գիշեր սլայծառ աստղն բոներ նշան,

Ցերեկն էլ հարցուցե՛ք

Արևելից բազավորի երկիր³¹:

Հայաստանը մեր էպոսում կոչվում է «Արևելքի բազավորի երկիր», մի բնորոշում, որը կարող էր ծագել ու պահպանված լինել միայն և միայն հնագույն ժամանակներից³²:

Ի մի քերելով շումերա-արադական, խեթական, հիմնաբայական (աստվածաշնչյան) և հայկական աղբյուրների տվյալները՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանը հնագույն ժամանակներում պատկերացվել է իբրև արևի քնակության վայր, հանգրստաբան, արևի ելքի (արևելքի) և մուտքի երկիր:

Վերջում անենք մի ներաղություն: Ինչպես տեսանք Հին Կտակարանի կարևորագույն դրվագներում (Եղեմ, Զբեղեղ և այլն), Հայաստանը հանդես է գալիս իբրև «արևելք»: Ելնելով դրանից՝ չի՞ կարելի, արդյոք, ներաղել, որ Նոր Կտակարանում ևս հիշատակվող «մոզներն արևելքից», որոնք առաջինը և կան ողջունելու Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, Հայաստանի քրի-

³⁰ Արվանդադան, 1978, էջ 76:

³¹ Մասունցի Դավիթ, 1939, էջ 27; 1981, էջ 21: Նոր համահավաք բնագրում այս կառավածք քերվում է ոչ ետևան տալքեղություն (Մասունցի Դավիթ, 1993, էջ 35):

³² Ուշագրավ է, որ Լաբորենս դպրի երկամ ծագելու ասորյայի Եղեմայից դեպի Կյուսիս Հայաստանի խորքերը բարեզկալ գնալը ներկայացվում է այսպես՝ «Եվ նա երով զնուց դեպի Արևելք՝ բարեզկալ Զքիստոսի Ավետարանք» (Լաբորենս), 1868, էջ 46; նեմա. Պեղոսյան, 1990, էջ 7): Բնագրի կին տալքական ասորերենի համամայն՝ Թողեոց Եղեմայից տեղեկ է Մախր (Պեղոսյան, 1990, էջ 7), որը Եղեմայից Կյուսիս էր գտնվում: Տվյալ բնագրում Հայաստանի հանդես գալն իբրև «Արևելք», քերև, ննագույն շրջանից եկող հիշարության սարահանայություն է:

մերն էին, և առաջինը ողջունելը միատիկական ինչ-որ խորհրդով չի կապվում, արդյոք, քրիստոնեությունը պետականորեն առաջին անգամ Հայաստանում ընդունվելու հետ...

*Հյո Տասն Ամսաց քրմ ձ մարտիա Երևանից
(Աղբարդատ կնամ. 2001, № 1-14
ԿԱՆՈՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ*

Առաջին բաժնում նշվեց, որ հին միջագետքյան սնապալիդ արդյուրների յուրօրինակ հանրագիտարան հանդիսացող Ռեքոստի (Ք.ա. IV-III դդ.) «Քարելոնիկա» եռահատոր աշխատության մեջ Հայաստանը ներկայանում է իբրև աստվածների բնակավայր: Եվ այդ տեղեկությունն իր տեսակի մեջ եզակի չէ:

Միջագետքյան «Գիլգամեշ» էպոսի համաձայն, ցրհեղեղից հետո մեծ աստվածները ժողովի հավաքվեցին փրկության լեռան վրա և փրկված հերոսին ամնահություն շնորհեցին «աստվածների կաճառում»³³: Միջագետքյան ավանդությունը ցրհեղեղից փրկությունն ու նոր մարդկության սկզբնավորումը կապում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ (տես «Երբ ցրհեղեղը սրբեց ամեն բան» բաժնում), ուստի և այնտեղ պետք է գտնվեր «աստվածների կաճառը»: Այնտեղ մեծ աստվածները ժողովի հավաքվելով՝ վճռել են կարևորագույն հարցեր, որոնցից էր մարդկությանը վերապելու իրավունքի շնորհումը:

Աստվածների «ժողովի լեռան» մասին հիշողություն է պահպանվել Աստվածաշնչի Եսայու մարգարեության Քարելոնի բազավորին վերաբերող հատվածում. «Դու սրտիդ մեջ ասում էիր. «Երկինք պիտի բարձրանամ ու իմ արքա Աստծո աստղերից վեր պիտի բարձրացնեմ, և պիտի բնակվեմ ժողովի լեռան վրա՝ հյուսիսի կողմերում, ամպերի բարձրության վրա պիտի բարձրանամ, Բարձրալին պիտի մնամվեմ...» (14, 13-14): Աստծո գահը հյուսիսում է հիշատակում նաև Հին Կտակարանի պարականոն գրքերից մեկը՝ Ենոքի I գիրքը (25, 3-5)³⁴: Աստծո բնակավայրի՝ հյուսիսում գտնվելու պատկերացումն այնքան տարածված է եղել հին եբրայական իրականության մեջ, որ Միան լեռը Մարմոսաց գրքում համարվել է հյուսիսում գտնվող, չնայած այն բարձրանում էր Երուսաղեմում. «Տերը

³³ Հ11Գ, էջ 155; IIIԼԱԲ, c. 212; ANET, p. 93; MM, p. 109.

³⁴ Lipiński, 1971, p. 56.

մեծ է և խիստ օրհնյալ մեր Աստուծո քաղաքում, իր սուրբ լեռան վրա: Ողջ երկրի ուրախությունը՝ հյուսիսային կողմերում եղող Միոն լեռն է Մեծ Թագավորի քաղաքը» (47/48, 1-2):

Հին Միջագետքում և հին երբայեցիների շրջանում աստվածների ժողովավայրի մասին եղած տեղեկությունները համադրելի են հյուսիսսիրիական Ուգարիթ քաղաքից (Ք.ա. XIV-XIII դդ.) հայտնաբերված դիցաբանական բնույթի հաղորդումների հետ: Գրանց համաձայն, գերագույն աստված Իլոտի բնակավայրում, որը գտնվում էր Հայաստանի լեռներում³⁵ (քաղաքանական սաքի ուշ խերական տարբերակի՝ Արժ, Եփրատի՝ Մալա գետի ակունքի շրջանում³⁶) ժողովի և խնջույքի էին հավաքվում ուգարիթյան դիցաբանի աստվածները:

Աստվածների ժողովավայրում նրանց խնջույքների մասին է անուղղակիորեն վկայում «Գիլգամեշ» էպոսը, որի համաձայն Գիլգամեշը Մաշու լեռները հաղթահարելուց (իմա՝ Հայկական լեռնաշխարհ մուտք գործելուց) հետո հանդիպում է Միդուրիին՝ «աստվածների անտեսուհուն», որը «տնական զարնջուր է հյուրասիրում նրանց»³⁷: Միջագետքյան աստվածները խնջույքով են նշում նաև մարդու արարումը, որը կատարվեց Հայկական լեռնաշխարհում (տե՛ս «Աստուծո սլաակներով ու նմանությամբ» րաժնում):

Աստվածների ժողովատեղ լինելուց բացի, հնագույն առաջավորասիական հավատալիքներում Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է նաև առանձին աստվածների բնակավայրը կամ կապվել նրանց պաշտամունքի հետ: Լեռնաշխարհի հետ են կապվել միջագետքյան մեծ աստված Հայա-Էնկիի և նրա որդի Դունուզիի պաշտամունքը, որոնց մասին կխոսվի առանձին: Ըստ խոռոխական դիցաբանության՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում էին գտնվում միմյանց հաջորդած երկու գերագույն աստվածների կացարան-պաշտամունքային կենտրոնները. Կոմարրիինը՝ Ուրկիչում (Մաշու/Մասիոն լեռների շրջանում) և Թեշուրիինը՝ Կոմմեում (Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում)³⁸: Հայոց լեռնաշխարհը մի շարք ժողո-

³⁵ Lipinski, 1971, p. 41-57.

³⁶ El, Ashertu and Storm-god (tr. A. Goetze), ANET, p. 519; JYH, c. 167-169; Lipinski, 1971, p. 56.

³⁷ ՀԱՊ, էջ 146; ПЕЛДБ, с. 204; ANET, p. 89; MM, p. 99.

³⁸ JYH, c. 125-140; Χαρισαν Μ.Λ., Κυμαρόν, ΜΗΜ, τ. 2, с. 28; Haanou B.B.,

վորդների ավանդագրույցներում համարվել է Արև սատո՛ժ քնակատելին, որոնց անդրադարձանք նախորդ բաժնում:

Հայկական լեռնաշխարհի՝ աստվածարնակ տարածք լինելու մասին պատկերացումը չէր կարող գոյություն ունենալ Առաջավոր Ասիայի բազմաթիվ ժողովուրդների մոտ, առանց նրա տեղաբնիկների շրջանում լայն տարածում ունենալու: Եվ որքան էլ քրիստոնեության մուտքը Հայաստան ուղեկցվեց նախաքրիստոնեականի ոչնչացմամբ, աղոտիանդերձ, վաղ միջնադարի հայ մատենագրության էջերում պահպանվեցին նմանարճույք ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններ: Ինչպես արդեն նշել ենք, ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը հայտնի է եղել իբրև «աստվածների տեղ»³⁹: Իսկ Բարձր Հայքն «Աշխարհացոյցում» բնութագրվում է որպես «աշխարհի գագաթ»⁴⁰: Նույն աղբյուրը «աշխարհի գագաթ» պատվատիտղոսով է հիշում Բարձր Հայքի հարևանությամբ բարձրացող Բյուրակնի Սերմանց (Մրմանց) լեռը⁴¹, իսկ Բյուրակնի լեռներում, ըստ մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդագրույցների, գտնվել է երկրային դրախտը (տև՛ս «Աստժո պատկերով ու մմանությամբ» բաժնում):

Ի մի բերելով առաջին բաժիններում ասվածը՝ տեսնում ենք, որ շումերա-աքադական, քարեդնյան, ուգարիտյան, քանանական, խոտիական, լսերական, հին երբայական (աստվածաշնչյան) և հին հայկական աշխարհընկալումներում Հայաստանը վաղնջական ժամանակներից ի վեր ներկայացել է իբրև արարչագործության կենտրոն, աստվածարնակ երկիր, աստվածների ժողովատեղ, կաճառ, ուր նրանք հավարվել են և՛ կարևորագույն խնդիրներ լուծելու, և՛ խնջույքների...

ՈՍԿԵՐՏԻ ԵՐԿԻՐԸ ՀԱՐԱԽԻ

Հին միջագետքյան գրավոր աղբյուրներում ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել Հարախի (տարբերակներ՝ Արա-

Եսայ6, MHM, Կ. 2, Ը. 505:

³⁹ Փաստասի Բիզանդացոյ, 1912, էջ 327:

⁴⁰ Երեմյան, 1963, էջ 106; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

⁴¹ Երեմյան, 1963, էջ 107-108; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

լի, Արալլու, Խարալի) երկրի մասին: Դրանց համաձայն, այն ներկայանում է երեք կերպարով.

ա) աստվածների բնակավայր՝ նախքան մարդու արարումը, քաղաքակրթության բնօրրան,

բ) անդրաշխարհ,

գ) իրական մի երկիր, որը հարուստ էր ոսկու հանքերով⁴²:

Հարալիին վերաբերող բոլոր վկայությունների բննորոշմից պարզ է դառնում, որ այն եղել է իրական-պատմական մի երկիր՝ վկայված մինչև Ք.ա. VII դարը, որի հետ կապված հնագույն պատկերացումները առասպելականացրել-վիպականացրել են այն՝ նախ ներկայացնելով իբրև աստվածների բնակատեղի, ապա՝ անդրաշխարհ: Բարեբախտաբար, մեզ հասած գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությամբ հնարավոր է պարզել այդ նվիրական ու ստեղծվածային, քայց և իրական երկրի տեղը:

Խնդրի լուծման համար կարևոր նշանակություն ունի շումերական «Էնկի և Նինխուրսագ» վիպասի Ք. ա. XX-XVIII դարերով թվագրվող ընդմիջարկությունը, որը կարևոր է կոչել «Գուլք Թիլմունի առևտրի»⁴³:

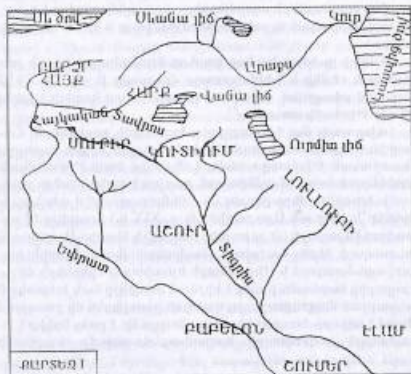
Վիպասի մեզ հետաքրքրող հատվածի համաձայն՝ Հարալից ոսկի էր առաքվում Թիլմուն՝ Տուգրիչ երկրի միջոցով: Պատմական Թիլմունը գտնվել է Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում (տե՛ս «Շումերական դրախտի ստեղծվածը» բաժնում): Տուգրիչի վերաբերյալ ևս ունենք բազմաթիվ տեղեկություններ⁴⁴: Մարզոն Աչուրագին (Ք.ա. XIX դ.) Տուգրիչը հիշատակում է Լուլլուրի (Ուրմիո լճից հարավ) և Սուրիթ-Սուրբառու (հետագայի Արմե-Շուրբիան՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտքում և Միջագետքի հյուսիսում) երկրների միջև: Լուլլուրիի հարևանությամբ է եղել Տուգրիչը մաս Խեբական տեղության մայրաքաղաքից գտնված խառնիքներն մի բնագրում (Էլամ-Լուլլուրի-Տուգրիչ հերթականությամբ. Էլամը երկիր է Իրանական սարահարթի հարավ-արևմուտքում): Բարեխոնի

⁴² Հայտնի երկրին վերաբերող եղջասակայինների մասին տե՛ս Komroczy, 1972, p. 113-123; AD, vol. I, part II, 1968, p. 226-227:

⁴³ Enki and Ninhursag: a Paradise Myth (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 37-41; ETCSL, 1.1.1 (և այնպեղ նրված աղբյուրները): Ընդմիջարկության ուսումնասիրությանը տե՛ս Komroczy, 1976, c. 5-36:

⁴⁴ Komroczy, 1976, c. 12-13, որտե՛ս 26-36 (և նրված գրականությունը):

նշանավոր արքա Համնուրասիի (Ք. ա. XVIII դ.) արձանագրություններից մեկում այն վկայված է Էլամից, Գուտիումից (Կուտիում՝ Մեծ Հայքի Կորդվաց աշխարհի տարածքում) և Մուրիից հետո: Իսկ հին աշորական Շամշի-Ադադ I (Ք. ա. XIX-XVIII դդ.) արքան Տուգրիշը հիշատակում է Վերին երկրի հարևանությամբ, վերջինս գտնվել է Եփրատի ու Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանում՝ Հայկական լեռնաշխարհում (որոշ հեղինակների կարծիքով, այն պետք է նույնացնել Բարձր Հայքի հետ): Այս տեղեկությունների ամփոփումից ակնհայտ է, որ Տուգրիշը տարածվել է Հայկական լեռնաշխարհի առնվազն հարավում՝ Լուլլուրումի, Գուտիումի և Մուրիի հարևանույ-

յամբ⁴⁵ (տե՛ս թարսեզ I): Ուստի և Հարալին պետք է փնտրել Բահրեյնյան կղզիներից Հայկական լեռնաշխարհի հարավ

⁴⁵ Տուգրիշի աներոզություն վերաբերյալ տե՛ս Թորոսյան, 1993, էջ 80-83:

ծզվող գծի շարունակության ոլորտում, ինչա՛ Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական կամ հյուսիսային շրջաններում: Այս եզրահանգումը հաստատվում է մեկ այլ փաստով ևս: Հին աշխարհում հաճախ յուրօրինակ ապրանքների ստանում էին արտադրող երկրի անունը: Սուրարտուից Միջագետք առաքվող դռների մի տեսակը կոչվում է «Հարալի»⁴⁵, ինչը, եթե համադրենք մի կողմից Սուրարտու-Տուգրիչ ասիանականության, մյուս կողմից Հարալիի և Տուգրիչի հավանական հարևանության փաստերին, կատանանք Հարալիի և Սուրարտուի տարածքային հարցնկնում կամ մոտիկություն, քնակա չի բացառվում, որ այսանդ գործ ոմենք Հարալիից Սուրարտուի միջոցով Միջագետք առաքվող դռան տեսակի հետ: Այս դեպքում Հարալին պետք է փնտրել Սուրարտուից հյուսիս՝ կրկին Հայկական լեռնաշխարհում:

Ամփոփելով այս համատես տեղագրական վերլուծությունը՝ արծանագրենք, որ Հարալին գտնվել է Հայկական լեռնաշխարհում, և հենց տեղանունն իսկ շատ հարագատ է հայաստանյան միջավայրին. երկրանվան «(ա)լի վերջավորությունը (նաև հետագա՝ -ալի տարրերակով) լայն տարածում ունի լեռնաշխարհի տեղանուններում (Արամալի, Այալի, Մանանալի, Դարանալի, Մարդալի և այլն): Թե՛ ավելի ճշգրիտ Հայկական լեռնաշխարհի ո՞ր մասում է գտնվել Հարալին, դժվար է ասել: Մեր նախորդ աշխատանքներից մեկում ենթադրել էինք, որ այն կարող է տեղայնացվել Հայկական Տավրոսի լեռնշրտ (Արլը և Օրուլ գյուղերի կամ Պաղոմնուսի հիշատակած Արանն կայանի շրջանում) կամ, գոցե, Կանա լճից արևելք՝ Արալեզք (Լեզք) գյուղի ու դաշտի տարածքում⁴⁷: Չի բացառվում նաև Հարալի տեղանվան նույնությունը Հարք գաղտանվան հետ, որի դեպքում կարելի է կապ տեսնել հայոց անվանադիր նախնի, դյուցազն Հայկի հիմնած առաջին և ի պատիվ հայրերի (ինչա՛՝ առտվածների՝) անվանակոչած Հարք գաղտուի⁴⁸ ու աստվածների բնակավայր Հարալի երկրի միջև: Նշված բոլոր ենթադրություններն, ինչ խոսք, կարիք ունեն հետագա հանգամանալի հիմնավորման, ներկայումս որոշակի է միայն Հարա-

⁴⁶ Komoroczy, 1972, p. 118; AD, vol. 6, 1956, p. 89:

⁴⁷ Մովսիսյան, 1992, էջ 43-44:

⁴⁸ Մովսիսի Եղեբնացույ, 1913, էջ 33:

լի՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելը:

Հարալի վերաբերյալ հատուկ ուսումնասիրության հեղինակ Գ. Կոմորոցին այդ իրական երկրի առասպելականացումը բացատրում է երկու հիմնական՝ Շամբրից ու Աքադից ունեցած մեծ հեռավորության և ոսկու հանքերով հարուստ լինելու պատճառներով: Վերջինս, ըստ նրա, նույնպիսի առասպելականացման է հասցրել Նուրիա երկիրը եգիպտացիների պատկերացումներում, «ազնիվ ոսկի» ունեցող Եվիլիան Հին Կտակարանում և այլն⁴⁹: Մեր կողմից ավելացնենք երրորդ գլխավոր պատճառը՝ այն, որ հին միջագետքյան պատկերացումներում Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացել է իբրև աստվածաբնակ, սրբազան տարածք, որի վերաբերյալ փաստերի արդեն համոզիչել ենք և դեռ կհամոզիպենք:

Իսկ պահպանվել է սրբազան այդ երկրի մասին որևէ հիշողություն հայոց մեջ: Մի կողմ քողնելով Հարալի-Հարք նույնության վերաբերյալ մեր ենթադրությունը՝ տեսնում ենք, որ հայոց դիցարանական պատկերացումներում առկա են նման հիշողության հետքեր: Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ մարտադաշտում գոհված հերոսներին հարություն էին ապիս «հարալեզ» («արալեզ») կամ «արալեզ» կոչվող դիցարանական էակները⁵⁰: Դեռևս ուրարտագիտության հայր համարվող Ա. Հ. Սեյսը «արալեզ» անվան հիմքը կապում էր հին արևելյան արքայուհուներից հայտնի անդրաշխարհի՝ Արալի (Հարալի) հետ՝ վերջավորություն համարելով «-եզ մասնիկը: Նրա հետ համաձայնելով՝ Գր. Դափանցյանը ցույց տվեց այդ մասնիկի ստվայությունը հայերենի մի շարք կենդանական անվանումներում (լալեզ, բզեզ, լորեզ և այլն. հարալեզները ևս կենդանակերպ էին)⁵¹: Հետագայում այս բացատրությունն ընդունեցին ուրիշ գիտնականներ ևս:

⁴⁹ Komoroczy, 1972, էջ 121-122: Հետաքրքիր է, որ հայոց մեջ ոսկեզեն են համարվել դյուխասային Տիգրիտի ու Եփրատի տեղանքները: Ըստ Գ. Սյվանձախանցի գրություն՝ Տիգրիտի տեղանքնեցած «ամենայն ինչ ոսկեզեն է: Արևան մոտոցայրը ոսկեխայ: Թեք քոչոց ոսկեզույն: Չայն երգոց հավոց ՚ի ժայն ոսկելաջ քնաջի: Յաղաթ խառոց և բոսոց ոսկի: Մաղկաթ ամենայն և ամենայնք ծաղկառայառ, տերևն ոսկի, տեղիքն ոսկի»: (Սյվանձախանց, 1978, էջ 392): Իսկ Արմ. Եփրատը սկիզբ է առնում Ոսկեանց լեռից:

⁵⁰ Արալեզների մասին մոտեմոզոպոկան հազարամյակներ՝ մասերամասն քննությանը՝ տե՛ս Մատիկեան, 1930, էջ 107-170; Դափանցյան, 1944, էջ 28-34:

⁵¹ Դափանցյան, 1944, էջ 10-12, 30-31:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հին առաջաժողովրդասիրական սրատկերացումներում իբրև աստվածարևակ ու սրբազան երկիր, իսկ հետագայում (կապված, քերևս, աստվածների սերընդափոխության գաղտնիարքնկալման հետ) մահ անդրաշխարհ ներկայացող Հարալին իրական, պատմական մի տարածք է Հայկական լեռնաշխարհում: «Աբրջինիա բնակիչների դիցարանության մեջ պահպանվել է նրա մասին հիշողությունը՝ անգամ քրիստոնեության ընդունումից տասնամյակներ հետո. հայտնի է, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի դին նրա հարազատները դրել էին աշտարակի վրա՝ հավատալով հարալեզների հարություն տալու շնորհին»⁵²...

«ԱՄՏԾՈ ՊԱՏԿԵՐՈՎ ՈՒ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՄ»...

Աստվածաշնչյան սրատմության համաձայն՝ արարչության վեցերորդ օրն Աստված արարեց մարդուն երկրի հողից (կալից)՝ իր սրատկերով ու նմանությամբ (ԾՆՆՊՁԳ, 1, 26-28; 2, 7), որով ավարտվեց արարչագործությունը: Աստված «արևելքի կողմում» անկեց դրախտը՝ Եդեմը, ուր է բնակեցրեց մարդկության առաջնեկներին: Եդեմից բխում էր մեծ գետ, որը քաժանվում էր չորս գետերի՝ Փխտն, Գեհոն, Տիգրիս, Եփրատ: Առաջին երկու գետանունների պարզաբանման շուրջ ցայսօր վեճերը չեն դադարում, մինչդեռ Տիգրիսի ու Եփրատի ակունքների Հայաստանում գտնվելը քաղցմարիվ գիտնականների հիմք է տվել Եդեմը Հայկական լեռնաշխարհում տեղայնացնելու⁵³: Այդ մասին է վկայում մահ Եդեմի տեղադրությունը «արևելքի կողմում», որի վերաբերյալ արդեն խոսվել է «Արևի երկիրը» քաժմում: Ավելացնենք, որ Աստվածաշնչյուն դրախտը ներկայանում է որպես «Աստու սուրբ լեռ» (Եզեկիել, 28, 13-14), ինչից կարելի է եզրակացնել Եդեմի լեռնային վայր լինելը:

Եդեմի կարևոր բնութագրիչներից մեկը մայր գետն է, որը քաժանվելով ճյուղերի՝ ոռոգում է դրախտն ու շրջակա երկրնե-

⁵² Փափասու Բուզանդ, 1968, էջ 276:

⁵³ Եդեմի՝ Հայաստանում գտնված լինելու վերաբերյալ մինչև XX դարսկիզբը ծայրանված տեսակետների քննարկումը տես Իճճիճևճան, 1835, էջ 244-271; Ալիշան, 1904, էջ 1-16, 249-254:

րը: Մայր գետի մասին պատկերացումների վկայված են նաև Հին Կտակարանից ափելի վաղ գրի առնված աղբյուրներում: Ուգարիտի (հյուս. Սիրիա) Ք. ա. XIV-XIII դարերով բժազրվող բնագրերում գերագույն Աստված Ելոտի կացարանը, որն ուգարիտյան հավատալիքների համաձայն՝ եղել է ոչ միայն գերագույն աստծու բնակատեղին և աստվածների ժողովի վայրը, այլև աշխարհաբարձան կենտրոնը⁵⁴, նկարագրվում է մեծ Գետի ակունքներում (ինչը համահունչ է աստվածաշնչյան պատկերացումներին):

«Գիլգամեշ» Էպոսի արադական տարբերակում ջրհեղեղից փրկված հերոսին աստվածները բնակեցնում են «գետերի բերանի մոտ»՝ շնորհելով անմահություն⁵⁵: Այստեղ «գետերի բերանը» նույնիմաստ է «գետերի ակունքի» հետ, քանի որ, հնագույն միջագետքյան պատկերացումների համաձայն, գետերը (այդ թվում Եփրատը, Տիգրիսը, նրանց ակունքը) բխում էին հանաշխարհային ստորերկրյա օվկիանոսից, և այնտեղից երկիր արտահոսելու տեղը գետաբերան էր ստորերկրի ու ակունք նրկրի համար⁵⁶: Նույն աղբյուրը ներկայացնում է փրկված հերոսի բնակավայրը՝ անմահության երկիրը, որը Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում էր, Մաշու (Մասիուս, Մասիոն) լեռներից հյուսիս⁵⁷, այսինքն՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Ուշագրավ է, որ ջրհեղեղի մասին պատմող շումերական բնագրում փրկված հերոսին աստվածները բնակեցնում են Թիլմուն (Դիլմուն) երկրում, «որտեղից ծագում է արևը»⁵⁸: Արևի կացարանի, ծագման ու մայրամուտի տեղի վերաբերյալ պատկերացումներին արդեն անդրադարձել ենք, իսկ Թիլմունի՝ շումերական դրախտի մասին խոսք կլինի հաջորդ բաժնում: Այստեղ միայն արձանագրենք, որ ջրհեղեղի պատմության շումերական և արադական տարբերակներում փրկվող հերոսը բնակություն է հաստատում դրախտում՝ գետի ակունքի կամ գետաբերանի մոտ, որն անմահության երկիրն էր (վերջինիս մասին

⁵⁴ Lipinski E., 1971, p. 41-57; Սևոբառ, 1987, с. 56, 85.

⁵⁵ ՀԱԳ, էջ 161; ՄԻԼԱԲ, с. 217; ANET, p. 95; MM, p. 116. ՀԱԳ-ում նշված է «գետաբերանի մոտ», ինչը ճիշտ չէ. պետք է լինի «գետերի բերանի մոտ»:

⁵⁶ Հմմտ. Lipinski, 1971, p. 51.

⁵⁷ ՀԱԳ, էջ 143-144; ՄԻԼԱԲ, с. 200-202; ANET, p. 88-89; MM, p. 97-98.

⁵⁸ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Кромер, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4 (և այնուհետ նշված աղբյուրները).

մանրամասն տե՛ս «Անմահության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը» բաժնում):

Նկ. 6. Մարդու արարման մասին պատմող շումերական բնագիրը

Մարդու արարման և աշխարհում նրա կոչման սյուժեներ ենք գտնում միջագետքյան մի շարք բնագրերում (զրի առնված Հին Կտակարանից դարեր առաջ), որոնցից առանձնապես նշելի են շումերական «Էնկի և Նինմախ»⁵⁹ և արադական «Ատրախասիա»⁶⁰ վիպասքերը: Միջագետքյան ավանդության համաձայն, մարդու արարումից առաջ աստվածներն իրենք էին կատարում երկրային աշխատանքները: Ըստ շումերական «Էնկի և Նինմախ» վիպասքի՝ դա տեղի էր ունենում Հարալի երկրում: Դժվարություններով ու ձախորդություններով լի աշխատանքից ազատվելու նպատակով աստվածները ժողով են գումարում և խնդրում մալր դիցուհուն՝ ստեղծել մարդկային գեղը, որը կաշխատեք ու կազատեք աստվածներին հոգսից: Նինմախ աստվածուհին համաձայնում է և աստվածներից իմաստնագույնի՝ Հայա-Էնկիի հետ ձեռնամուխ լինում մարդու արար-

⁵⁹ ETCSL, 1.1.2 (և այնուեզ կղված ուղղւոյնները).

⁶⁰ Atrahasis (tr. E.A.Speiser, A.K.Grayson), ANET, p. 104-106, 512-514; MM (tr. St. Dalley), p. 1-38; "Когда были, подолго людям..." (Сказание об Атрахасисе), ШТОСС, с. 51-75 (пер. В.К.Афанасьев).

մանր: Երկու աստվածները կազից ստեղծում են մարդուն և «կյանքի շունչ» հաղորդում նրան: Մարդու՝ կազից կերտվելով ու «կյանքի շունչ» ստանալով ստեղծվելու մոտիվը հետագայում արտացոլվել է նախաստեղծ Ադամի պատմության մեջ և տարածում գտել հին երբայական, քրիստոնեական ու մահմեդական կրոնական պատկերացումներում: Ուշագրավ է, որ շուներական ավանդագրույցը փորձում է յուրովի մեկնաբանել մարդկանց արատավոր տեսակների ծագումը: Նշված վիպասքի համաձայն՝ մարդու արարումից հետո աստվածները հավարվում են խնջույքի՝ նշելու նոր ստեղծագործության ծնունդը, որի ժամանակ հարքած արարչագործ աստվածները կրկին փորձում են մարդ ստեղծել: Հարքածության պատճառով ճախողվելով՝ նրանք ստեղծում են անկատար էակներ՝ չծննդաբերող կին, անսեռ մարդ և այլ արատներով մարդկանց տեսակներ: Այսինքն՝ ի ծնն արատավորությունը հին միջագետքյան աշխարհընկալումներում համարվում էր արարչագործության մեջ աստվածային սխալի արդյունք: Մարդկանց գույզերով ստեղծելով՝ աստվածները սահմանում են նրանց ճակատագիրը, որ այր ու կին «այսուհետ հավիտյանս» ապրեն միասին, շարունակվի մարդկային գեղը, որի կոչումն է մշակել հողը, զբաղվել անասնապահությամբ և այլ աշխատանքներով, ստացված բարիքների գոհաբերությամբ կերակրել աստվածներից, կառուցել նրանց պաշտամունքի տաճարներ և երկրպագել հավատարմորեն. մարդը մահկանացու է, իսկ նրա գործն՝ անցողիկ (նշված գաղափարները բազմիցս արտահայտված են նաև Հին Կտակարանի գրքերում):

Միջագետքյան արարչավարչի տեղը զանելը մեծ դժվարություն չի հարուցում, քանի որ մեզ արդեն հայտնի է Հարալի երկրի տեղը (Հայկական լեռնաշխարհ), որ բնակվում էին աստվածները մարդու արարումից առաջ (տե՛ս «Ոսկեբեր երկիրը Հարալի» բաժնում): Բացի այդ, հայտնի է նաև աստվածների ժողովի վայրն՝ ըստ միջագետքյան (ինչպես և ուզարիթյան ու աստվածաշնչյան) հավատալիքների, որը նույնպես գտնվել է Հայաստանի լեռներում:

Հատկանշական է, որ դրախտի պատկերումը՝ կապված երկու մեծ գետերի (Եփրատի ու Տիգրիսի) լեռնային ակունքի հետ, հանդիսում է ինչպես միջագետքյան, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհի և էյուֆրատյան Կովկասի հնագիտական

հուշարձաններում⁶¹, ինչը ևս հավաստում է նշված տարածքների ենագույն պատկերացումներում դրախտի՝ մեր լեռնաշխարհում ներկայանալը:

Հասկանալիորեն, Հայաստանի՝ արարչագործության կենտրոն, դրախտապայր, մարդկության բնօրրան լինելու մասին պատկերացումները պետք է տարածված լինեին նախևառաջ հայ իրականության մեջ: Այդ մասին վկայություններ են պահպանվել ինչպես վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության էջերում, այնպես էլ ժողովրդական ավանդազրույցներում: Արդեն անդրադարձել ենք «Աշխարհացոյցում» Բարձր Հայքին տրված բնորոշմանը. «...բարձր է ոչ միայն Մեծ Հայքի մնացած մասերից, այլև՝ ողջ աշխարհից, այդ պատճառով էլ նրան

աշխարհի գագաթ են կոչել: Նա գետեր է արձակում աշխարհի չորս կողմերը. (Բարձր Հայքից) սկիզբ են առնում չորս խոշոր գետեր»⁶²... Իսկ Բարձր Հայքի Մեծ լեռը, Փափառու Բուզանդի

⁶¹ Ավետիսյան, Բաբոխյան, 1999, էջ 34:

⁶² Երեմյան, 1963, էջ 106; Անտոնյա Շիրակացի, 1979, էջ 291:

վկայությանը, համարվել է «աստվածների տեր»⁶³: Բացի աստվածարձանի և աշխարհում բարձրագույնը լինելը, հատկանշական է Բարձր Հայքի՝ աշխարհի չորս կողմերը (չորս) զետեղ արձանելը, ինչը նույնամուտ է դրախտի մասին սուսպանդրասիական և, հատկապես, աստվածաշնչյան (Նդեմից քսող չորս զետեղը) պատկերացումներին: Բարձր Հայքի հարևանությամբ ձգվող Բյուրակնի (Բինգյոլի) լեռնազանգվածը մինչև մեր ժամանակները պահպանված հայկական ավանդազրույցներում համարվել է աստվածատեղծ դրախտավայր⁶⁴, իսկ Բյուրակնի գլխավոր զազար Սերմանց (Սրմանց) լեռը «Աշխարհացուցում» (ինչպես Բարձր Հայքը) կրել է «աշխարհի զազար» պատվատիտղոսը⁶⁵: Աշտիշատի Վահագնի մեծյանի մոտակայքում Փավստոս Բուզանդը և Մովսես Խորենացին հիշատակում են «Հացեաց դրախտ» կոչվող վայրը⁶⁶, ուր Գրիգոր Լուսավորիչը կատարել է հայոց զորքի մկրտությունը: Հայտնի է, որ հայ իրականության մեջ քրիստոնեության մուտքն ամենուր ուղեկցվում էր նախորդ կրոնի ոչնչացմամբ և վերջինիս հիմքի վրա համամեծան քրիստոնեականի կառուցմամբ: «Հացեաց դրախտ» անվանումն իր մեջ կարող էր պահպանված լինել այդ վայրի՝ դրախտի մասը կազմած լինելու մասին հիշողությունը, իսկ հենց այնտեղ հայոց զորքի մկրտությունը՝ խորհրդանշել նոր կյանքի սկիզբը:

Դրախտի՝ Հայաստանում գտնված լինելու մասին է խոսում նաև Նդիչեն «Արարածոց մեկնություն» աշխատության Լյչերում՝ ելնելով Աստվածաշնչի մեկնության դիրքերից⁶⁷:

Ղեռ անցյալ դարում, ի մի բերելով Աստվածաշնչի, մատենագրական տեղեկությունների և ժողովրդական գրույցների սվայդները, Ղևոնդ Ալիշանը փորձել է տալ դրախտի տեղագրությունը՝ համզելով հետևյալ պատկերին: Ըստ նրա, դրախտը գտնվել է Բարձր Հայք նահանգի և հարակից ասարածքներում՝ հարավում սահման ունենալով Հայկական Տավրոսի լեռները, սրևմուտքում՝ Եփրատը, հյուսիսում՝ Տայք նահանգի Պարտիզացվոր զավառը (զավառանվան մեջ Ալիշանը պահ-

⁶³ Փաստոսի Բուզանդացույ, 1912, էջ 272:

⁶⁴ Ղանարանյան, 1969, էջ 21-22 և 422:

⁶⁵ Երևմյան, 1963, էջ 107-108; Անանյա Շիրակացի, 1979, էջ 293:

⁶⁶ Մովսեսի Խորենացույ, 1913, էջ 272; Փավստոս Բուզանդ, 1968, էջ 96, 100:

⁶⁷ Խաչիկյան, 1992, էջ 245:

պանված է համարում Եղեմի պարտեզի մասին հիշողությունը), արևելքում՝ անցել Այրարատ և Տուրուբերան մահանգներով⁶⁸ (տե՛ս քարտեզ II-ը): Եթե այսօր էլ մեր ունեցած ավայղները տեղադրենք քարտեզին, կստանանք մույն սահմաններն այն տարածքի համար, ուր հիմ ստացավորասիական պատկերացումների համաձայն, գտնվել է դրախտը, որում Աստծո պատկերով ու նմանությամբ արարվել են մարդկության ստացնելները...

ՇՈՒՄԵՐԱԿԱՆ ԴՐԱՆՏԻ ԱՌԵՂԾՎԱԾԸ

Նախորդ էջերում արձանագրեցինք, որ Հայկական լեռնաշխարհը Առաջավոր Ասիայի վարագույն հոգևոր ընկալումներում պատկերագրվել է իբրև մի տարածք, որում ի սկզբանե բնակվել են աստվածները, ուր և սրբարել են ստաջին մարդկանց: Առաջիկա ակնարկներում մենք դեռ կտեսնենք, որ մույն պատկերացումներում Հայաստանն ընկալվել է ոչ միայն որպես մարդկության բնօրրան, այլև՝ վերստին նորի նրկիր (ցրիեդեդից հետո), ուր պահվում են անմահության ու իմաստության խորհուրդները: Աշխարհընկալումային այս համատեքստում, րվում է, թե շումերական սղրյուրներում իբրև դրախտ համդես կող թիլմուն (Դիլմուն) երկիրը ևս առանց երկմտանքի պետք է տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհում: Մակայն այդ երկիրը հիշատակվում է միջագետքյան մի շարք ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում (Ք.ա. XXV-VI դդ.)⁶⁹, որոնց բնությունը բույլ չի տալիս թիլմունը Միջագետքից հյուսիս տեղադրել: Ստացվում է տարօրինակ մի իրավիճակ, մի կողմից թիլմունը դրախտատվայր է, անեղծ ու սրբազան երկիր, ուր բնակվում են աստվածները, մյուս կողմից (ոչ դիցարանական բնույթի բնագրերում) այն ծովային առևտրի կենտրոն է, և արքաներն, անգամ նվաճելով, հարկատու են դարձնում այն: Ի՞նչ տեղծված է սա, և ո՞րն է դրա լուծումը:

Ոչ դիցարանական բնույթի արձանագրությունների հիման

⁶⁸ Ալիշան, 1904, էջ 10:

⁶⁹ Թիլմունին վերաբերող հիշատակությունների մասին տես Corzwall, 1946, p. 36; Kramer, 1963(b), p. 112, 114, note 10 (և նրկած գրականությունը): Eissler, 1984, c. 45-47, 170-175 և այլն:

վրա Թիլմունհի ամենահավանական և քնդունված տեղորոշումը Պարսից ծոցի Բահրեյնյան կղզիներում է⁷⁰; Թիլմունհի վերաբերյալ հաղորդումների հավաստյունը լուծելու նպատակով Փ. Քորնուոլլը ժամանակին առաջադրեց մի վարկած, ըստ որի շումերական քաղաքակրթության նախակրողները բնակվել են Բահրեյնյան կղզիներում, ուստի դրանք շումերները համարել են դրախտ՝ կապված նախնիների սլաշտամունքի հետ⁷¹: Մակայն միջագետքյան և Բահրեյնյան միևնույն (ուրեղյան) մշակույթին պատկանող իրերի նեյտրոնային վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ վերջիններս ավելի ուշ շրջանի են և քերված Միջագետքից⁷²: Հեռևաբար, այս տարբերակով ևս ամենար է լուծել դիցաբանական Թիլմունհի տեղորոշման խնդիրը: Նկատենք նաև, որ ոչ դիցաբանական բնույթի բնագրերում Թիլմունհը սովորաբար հանդես է գալիս Մագան և Մելուխա երկրների հետ, ինչը չի համընկալում դիցաբանական բնագրերում:

1914թ. հայտնաբերված ցրիեղեղի մասին հնագույն՝ շումերական բնագրի համաձայն, աղետից փրկված հերոս Ջիուստորան («շումերական Նոյր») աստվածների կամքով բնակեցվում է Թիլմունում, «որտեղից ծագում է արևը»⁷³: Այս արտահայտությունը պատճառ է դարձել, որ որոշ ուսումնասիրողներ Թիլմունը տեղադրեն Հումերից արևելք և հասցնեն մինչև Հնդկաստան⁷⁴: Գա իրավացի լինել չի կարող, քանի որ, ինչպես տեսանք «Արևի երկիրը» բաժնում, շումերա-սրադական պատկերացումների համաձայն՝ արևը ծագում էր Մաշու (Մասիխուս, Մասիտն) լեռներից և մայրամուտին վերադառնում այնտեղ: «Գիլգամեշ» էպոսում ևս ցրիեղեղից փրկված հերոսը բնակվում է Մաշու լեռներից հյուսիս: Այսինքն՝ ըստ հնագույն միջագետքյան հավատալիքների՝ Թիլմուն-դրախտը նույն ամենահուրյան երկիրն է, որ հասնելու համար պետք էր հաղթահարել «ճանապարհը դեպի Արատտա», իսկ վերջինս Հայաստանի տարածքում հիշատակված առաջին սլետականությունն

⁷⁰ Այդ տեսակետի ձևավորման առջ պատմության մանրամասնեցք՝ սկսած 1879 թվից, տես Ջ. Թիլլիի վերոնշյալ աշխատության մեջ:

⁷¹ Cornwall, 1946, p. 4:

⁷² Lloyd, 1978, p. 62-64:

⁷³ The Deluge (tr. S.N.Kramer), ANET, p. 44; Крәмер, 1965, с. 180; ETCSL, 1.7.4 (և այնտեղ նշված աղբյուրները):

⁷⁴ Տես օրինակ՝ Kramer, 1963(b), p. 111-115:

է: Երև ասվածին ավելացնենք, որ Արատտան շումերական դյուցազնավեսւոյն հայտնի է «աստվածային սարք օրենքների երկիր» մակդիրով, մահ համադրելի է Աստվածաշնչի Արարատի հետ⁷⁵ (որն, ինչպես և Եղեմը, գտնվում էր «արևելքի կողմում»), հասկանալի կդառնա, որ շումերների անմահության երկիր-դրախտը նույն Արատտան է կամ երկուսն էլ գտնվել են Հայկական լեռնաշխարհում:

Մտանում ենք երկու Թիլմուն հին Առաջավոր Ասիայում, դիցարանական Թիլմունը՝ Հայկական լեռնաշխարհում և սլաոնական (ուչ դիցարանական) Թիլմունը՝ Բաբելոնյան կղզիներում (Ք. ա. XXV-VI դդ.): Երկու նույնանուն երկրների մասին տեղեկությունները միահյուսվել են միջազգային բնագրերում, ինչն էլ դարձել է հին արևելագիտության ամենից ա-

Նկ. 7. Միջազգային հենարդյւթ «մեղազգործարյուն» պատեկ պատահերտմով: Եղեմորտնում (իմաստարյուն) ծառն է իր որտուղենթաթ, որքան աղամարդ, ծախան կիծ, սրի գլխտախերևան գայրտեկաթ օձՅ է (Ք.ա. III հազարամյակ, պտեխում է Լանգանի Բոբտանանդ յանգարտնում)

ռեղծվածային խնդիրներից մեկի ծագման պատճառը: Իսկ կասյ ունե՞ն նույնանուն այդ երկրները: Երև անունների համընկնումը պատահական չէ (ինչը քիչ հավանական է), կարելի է ենթադրել Հայկական լեռնաշխարհից բնակչության մի մասի արտագաղթ Բաբելոնյան կղզիներ, որի արդյունքում տեղի է ունեցել մահ տեղանվան փոխադրում: Ե՞րբ կարող էր կատարվել նման արտագաղթ: Վերջին սահմանաճիծը կարող է լինել

⁷⁵ Մանթուման անս Հովեթիւմ Ա-ում:

Ք.ա. մոտ 2500 թվականը, քանի որ այդ ժամանակվանից վկայված է Բահրեյնյան կղզիների Թիլմունը: Հնարավոր արտագաղթի ժամանակագրական առավել մախնական սահմանը կարելի է համարել Ք. ա. VI-V հազարամյակները, երբ շումերական քաղաքակրթության մախակրողները բնակվում էին Հայկական լեռնաշխարհի հարավային և Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում (հնագիտության մեջ հայտնի Հաստունյան մշակույթի տարածաշրջանում)⁷⁶: Ի դեպ, շումերների համար Հայկական լեռնաշխարհի սրբազան լիճերը կարող էր պայմանավորված լինել հենց նշված հանգամանքով՝ կապված մախնիների պաշտամունքի հետ: Ժամանակագրական այսչափ մեծ ընդգրկման պայմաններում հնագիտության տվյալները բոլոր են տալիս ավելի որոշակիացնել հնարավոր արտագաղթի ժամանակը: Տարիներ շարունակ Բահրեյնյան կղզիներում պեղումներ իրագործած Ջ. Բիրբին գրում է, որ այնտեղ հայտնաբերված վաղագույն շերտերը թվագրվում են Ք. ա. XXVIII դարով⁷⁷: Նույն այդ ժամանակաշրջանում է սկսվել Հայկական լեռնաշխարհից երթևեկ կատարված մեծագույն արտագաղթներից մեկը, ինչի արդյունքում Հայաստանի վաղորոնգեղայան (հայտնի է մահ Կուր-արարսյան, Շենգավիթյան և այլ անուններով) մշակույթի կրողները հյուսիսում հասան Հյուսիսային Կովկաս, հարավում՝ Պարսեպին (վերջինիս Քիրքե-Կեբակ հնավայրի անունով էլ հնագիտության մեջ կոչվում է տարածված մշակույթը)⁷⁸: Ամենայն հավանականությամբ, այս իրողության հետ է կապվում մահ Բահրեյնյան Թիլմունի հիմնումը: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ Ք.ա. մոտ XXVIII դարում Հայկական լեռնաշխարհից Միջագետքի հարավ կատարված արտագաղթը փաստվում է մահ շումերական գրավոր աղբյուրներով (դրան կանդրադասմանք այլ առիթով):

Կա կարծիք, որ Դիլմունը (Թիլմունը) պետք է նույնացնել Ուրմիտ լճից հյուսիս-արևմուտք գտնվող Դիլմանի դաշտավայ-

⁷⁶ В.К. Афанасьев, «Первые жители земель Нижней Месопотамии и Элама», ИДБ, т. 1, с. 66-75.

⁷⁷ Euseb, 1984, с. 346 (ժամանակագրական աղբյուրներ):

⁷⁸ Mellaart, 1957; Burney, 1958, Խանգաղյան, 1967; Sagota, 1984 (և դրանցում նախորդ գրականությունը):

րի հետ⁷⁹։ Նման եզրահանգումն արվել է՝ հիմք ընդունելով անունների մասնությունը, և չի բացառվել Ք.ա. XXV-VI դարերի պատմական տեղեկությունների հետ հակասությունը։ Բացի այդ, Գիլման տեղանունը չի հիշվում վաղ շրջանի աղբյուրներում և ենթադրվում է, որ այն ծագել է միջնադարում Հայաստան ներխուժած դելմիկների ցեղանունից⁸⁰։ Նշված հանգամանքները հաշվի առնելով՝ քիչ հավանական ենք համարում Գիլման-Գիլման մույնացումը (հատկապես հինգ հազար տարում տեղանվան անփոփոխ մնալը)⁸¹։

ԱՆԳՐԱՇԽԱՐՀԸ

Մեթազիր դպրությունը ստեղծող շումերների լեզվում կարան ունի «լեռ, երկիր, լեռնային երկիր, քչնամի երկիր, ամրաշխարհ» իմաստները⁸²։ «Ա.Լեռ» և «երկիր» բառերի համարմնությունը մասնագետներին հիմք է տվել եզրակացնելու, որ շումերական նախահայրենիքն, ի տարբերություն Միջագետքի հարավի, եղել է լեռնային տարածք, իսկ նույն տերմինի վերաիմաստավորումն իբրև «քչնամի երկիր» և «ամրաշխարհ», քերես, հետագա պատմական իրադարձությունների ազդեցության արդյունք է։ Հատկանշական է, որ կտր-ը ոչ միայն հասարակ գոյական է, այլև որոշակի մի երկրի անվանում։ Վերջինիս մասին տեղեկությունների առումնափոխությունը կարևոր է հայագիտության տեսանկյունից, հատկապես, Հայաստանի մասին ինքնուրույն պատկերացումների ամբողջացման առումով։

Կտրն, ըստ շումերա-արադական աղբյուրների, չափազանց հեռավոր մի երկիր է։ Այդ երկրի տեղորոշման հարցում մեզ օգնում են շումերական «Նինուրթա աստծո սխրանքներն

⁷⁹ Այդ տեսակետը բաժանորդ գրույթի շնորհիվ մեզ է հայտնել Գևորգ Զուհրյանը։

⁸⁰ ՀՀՏՏԲ, հ. 2, ե., 1988, էջ 113։

⁸¹ Ենթադրում ենք, որ Հայաստանում թիջվում տնվում հիշագրությունք կարող է պահպանված լինել Կարգարի Թմուն (նաև՝ Թմնխո) և Մովսի Թմնխա տերություններում։ Մովսի Թմնխար գտնվել է Եփրատի ափին և մտնում է Ալիշանի արվածքում գլխառի առնամանների մեջ, իսկ Կարգարց աշխարհի Թմունը՝ Ելբարտա լեռան լանջին, որի հետ են կազմում համաշխարհային ջրակեղի մասին մի բանի հին ավանդազրույցներ։

⁸² Kramer, 1961, p. 76; B.K. Arpaşcıoğlu, Kyr, MIM, т. 2, 1992, с.29։

ու գործերը»⁸³ և «Ժնաննան ու Էրիխը»⁸⁴ վիպասերը: Առաջինի համաձայն, Կոբր երկրի երկշատեսք մեծագոր Ասազ (աբաղ. Ասակեու) աստծո դեմ մարտնչում է միջազեարյան պատերազմի ու երկրագործության աստված Նինուրթան, բայց պարտվելով՝ «բայունի պես» վախյում է: Ի վերջո, նրան հաջողվում է հաղթել Ասազին, որի կագարանը (անդրաշխարհ Կոբրը) Տիգրիսի ակունքների շրջանն էր (Հայկական Տավրոս լեռնաշղթան): Միջազեարյան անդրաշխարհի տեղայնացումը լիովին համապատասխանում է հնագույն հայկական համարժեք հավատալիքներին: Աստվածաշնչի հայերեն բարձրագույն մեջ միջազեարյան անդրաշխարհի տիրակալ Ներգալի անունը փոխարինված է Անգեղով (Թագավորաց Դ, 17,30), ինչը ցույց է տալիս վերջինիս նույն դերը կատարելը հայոց հին դիցարանում: Իսկ Անգեղի պաշտամունքի կենտրոնը՝ Անգեղ տուն գավառը գտնվում էր հենց Արեւմտյան Տիգրիսի ակունքներում (Աղծնիք նահանգում):

«Ժնաննան ու Էրիխը» վիպասում ևս ներկայացվում է միջազեարյան աստծո պայքարն ընդդեմ Կոբրի, որն այս անգամ հանդես է գալիս Էրիխ լեռան տեսքով⁸⁵: «Արջինս գտնվում է Լույլուրի երկրում՝ Ուրմիս լճից հարավ»⁸⁶, ինչը ցույց է տալիս, որ, ըստ միջազեարյան հավատալիքների, այդ շրջանը ևս մտնում էր անդրաշխարհի վերգետնյա սահմանների մեջ: «Ոսկերեք երկիրը Հարալի» բաժնում արդեն սովել է, որ Հայկական լեռնաշխարհում գտնվող Հարալին ևս իրական պատմական տարածք լինելով՝ նախ համարվել է աստվածների բնակավայր, ապա՝ անդրաշխարհ: Այդ առումով ուշագրավ է հին միջազեարյան աշխարհընկալումներում Հայկական լեռնաշխարհի աստվածայնության ընկալման երկակիությունը՝ և դրական, և բացասական բնորոշումներով: Ընդ որում, դրականը (աստվածների ու անմահության երկիրը, դրախտը) գտնվում էր հյուսիսում, իսկ բացասականը՝ նրանից հարավ, դրա համար էլ անմահություն որոնող հերոսը Միջազեարից պետք է անցներ Մաշու լեռները, որն աստվածների ու մարդկանց ուշ-

⁸³ van Dijk, 1983; Kramer, 1961, p. 79-82; Kramer, 1965, c. 206-208; ETCSL, 1.6.2 (և այնպես նվազ տարբերակները):

⁸⁴ Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2 (և այնպես նվազ տարբերակները):

⁸⁵ Kramer, 1961, p. 82-83; ETCSL, 1.3.2 (և այնպես նվազ տարբերակները):

⁸⁶ Լույլուրիի Ժուրի սեւ Kleugel, 1966, S. 349-371:

խարհի ասեանանագիծն էր, հաղթահարեր մութ աշխարհն ու մահվան ցրերը և նոր միայն հասներ հավիտենական երանության երկիր: Նույնախի դիրք ունեն նաև դրախտն ու անդրաշխարհը հայկական հավատալիքներում. Բարձր Հայրը՝ հյուսիսում, Անգեղ տունը՝ հարավում (ավելի մանրամասն՝ ստորև):

Փոքր-ինչ շեղվելով նյութից՝ ցանկանում ենք մեկ անգամ ևս քննզծել շուճերա-արարական աղբյուրների (այդ թվում՝ անդրաշխարհի Կտրին վերաբերող) ուսումնասիրության կարևորությունը հայագիտության համար և մի քանի նկատառումներ, որոնք կարող են զարգացվել հետագայում: Ասուզ (Ասակկու) աստվածը, որի կացարանը (իմա՝ պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը) Հայկական Տավրոսն էր, կարող էր հայաստանյան բազում այլ աստվածների նման իր անունը բողմել Հայոց Բուն տոմարում, հայկական օրացույցի անսվա XVII օրամուտն է «Ասակ»⁵⁷: Հայաստանի տարբեր վայրերում պահպանվել են «ասակ» հիմքով բազմաթիվ տեղանուններ: Հնարավոր է ենթադրել նաև այս դիցանվան կապը Աստվածաշնչում Հայաստանին տրված «Ասրանսուզյան» անվան հետ. ըստ Ծննդոց գրքի (10, 3), Թորգոմն ու Ասրանսուզը եղբայրներ էին: Մրանց կողքին անհետապրքիլը չէ մշել, որ, ըստ Ղևոնդ Ալիշանի բերած վկայության, հայերը հնում կոչվել են «ասկեր» (հնճա, Ակայորդի=Հայկազն, (հ)ակայր=հայր)⁵⁸: Իսկ Ասուզի ծննդյան սրտամությունը բազմաթիվ մանրամասներով քննադրային նմանություններ ու համապատասխանություններ ունի Վահագնի ծննդյան հիմքի հետ⁵⁹: Կտրի հետ կարող է առնչվել Հայկական լեռնաշխարհում Վանի բազավորության և ավելի փաղ ժամանակաշրջաններում մեծ տարածում ստացած հրեղևվորական Կուեռա աստծու պաշտամունքը⁶⁰ (քնպետ այդ մասին հրատարակված աշխատանքներ չկան, նման կարծիքի են մեր գիտնականներից շատերը): Կուեռան Կուառ անվանը հիշվում է Ջենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի կողմից՝ որպես Վահագն-Գիսաննի և Աստղիկ-Անահիտ-Գեմետրի սվազ

⁵⁷ Անտոնյա Շիգակացի, 1979, էջ 257:

⁵⁸ Ալիշան, 1904, էջ 55-57:

⁵⁹ Petrosyan, 2002, pp. 38-40:

⁶⁰ Կուեռա-Կուառի սրբաանունի մասին տես Հնայական, 1990, էջ 152-166:

որդին²¹: Յերև կարևի է շարունակել բնային վերաբերող նկատառումների շարքը (որոնց մի մասը կարող է և մերժվել հետագայում), սակայն սովածը բավարար համարելով՝ անցնենք համաշխարհային ջրհեղեղի մասին ավանդապատումներին:

«ԵՐԲ ՋՐՀԵՂԵՂԸ ՍՐԲԵՅ ԱՄՆ ԲԱՆ»...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին բազմաթիվ հիշատակումներ են պահպանվել տարբեր մայրցամաքներում ապրող ժողովուրդների ավանդագրույցներում²²: Դրանց մեջ առանձնանում են մի խումբ պատմություններ, որոնք սյուժետային մանրամասներով առավել մոտ ու կապված լինելով՝ գրի են առնվել հին Առաջավոր Ասիայում:

Մեծ ջրհեղեղի մասին գրի առնված հնագույն պատմությունը շումերականն է, որը գիտական աշխարհին հայտնի դարձավ 1914 թվականին²³: Մինչ այդ՝ 1872 թվականին, Ջ. Սմիթը երատարակել էր ջրհեղեղի մասին բարելոյան (արալական) պատմող՝ «Գիլգամեշ» էպոսի 11-րդ պնակիտը²⁴, որն իր մանրամասներով գրեթե նույնանում է Աստվածաշնչի պատմության հետ: Երկու պատմությունների համաձայն էլ մարդկանց սրբապղծությունը սպառում է սատվածային համբերությունը, ինչի արդյունքում մարդկությունը դատապարտվում է կործանման՝ ջրհեղեղով: Սակայն սատվածային ամենատես ու արդարադատ աչքից չեն խուսափում մի քանի բարեպաշտներ, որոնք փրկվում են տապանով՝ հանգրվանելով լեռան կամ լեռների վրա: Ջրհեղեղի ավարտը փրկվածներն իմանում են տապանից քոյուններ արծակելու միջոցով:

²¹ Դիցաոմունների համարժեքության վերականգնումը տե՛ս Խաբարյան, 1893, էջ 20-27, 54-60; Խճա. Հմայակյան, 1990, էջ 154-160:

²² Դրանց մեծագույն մասը տե՛ս Փրօթեր, 1985, է. 63-159:

²³ ANET, p. 42-44; Krosop, 1965, c. 175-180; ETCSL, 1.7.4 (և այժմեղ կղված աղբյուրները):

²⁴ ՀԱՊ, էջ 155-165; III/IVB, c. 211-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 109-120.

Ն.Փ. 8
 Համախոսքնային
 քրեկոչի մասին
 նմազայն՝
 շունքոսիան
 լմագրի գրամկայրը

Աստվածաշնչուն փրկության վայրը Արարատի լեռներն են (ՄՍՆդոց, 8, 1-4), իսկ «Գիլգամեշ» էպոսում՝ Նիմուշ (այլ ընթերցմամբ՝ Նիսիր)⁵⁵ լեռը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարավում: Որ միջագետքյան և ցրանից ծագող ավանդություններում Հայաստանն է հանդիս գալիս որսիս փրկիչ տարածք, ակնհայտ է նաև Բերոսոսի (որի մասին խոսվել է «Աստվածների մոտ՝ Հայաստան» րամմում), Ալեքսանդր Բազմավեպի, Աբյուղենոսի⁵⁶, Հիերոնիմոս Եգիպտացու, Մնասեասի, Նիկողայոս

⁵⁵ Ավանդալարը ընդունված է սեզանգյան Նիսիր (Նիցիր) ընթերցմամբ, ապա ինչպիսիք որպես փաստերի առկայությանից՝ առաջարկվել է ավելի նախընտրելի նամագրի Նիմուշ ընթերցմամբ (Lambert, 1986, p. 185-186):

⁵⁶ Ալեքսանդր Բազմավեպի և Աբյուղենոսի նամակները (սրանց սկզբնաղբյուրը Բերոսոսն է) մեզ են հասել Եվսեբիոս Կեսարացու երկի միջոցով. Ալեք-

Դամասկոսցու, Հովսեփոս Փլավիոսի, Եփեսոսու Կեսարացու և այլոց հաղորդումներից⁹⁷: Ուշագրավ է, որ դուրանյան ջրհեղեղի պատմությունը ևս (նույնպես՝ առաջավորասիական ծագում ունեցող) Հայաստանի հարավը՝ Ջուղի լեռն է համարում փրկության վայրը. «Եվ ցուրր նվազեց, կատարվեց Աստուտաստանը, և այն (տասպանը - Ա.Մ.) կանգ առավ Ջուղի լեռան վրա» (Դուրան, 11, 44): Նույն շրջանում է հանգրվանում տասպանը նաև Խորենացու վկայակոչած Ոլիմպիոդորոս Փիլիսոփայի հին անգիր գրույցներում⁹⁸: Իսկ ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրներում Կորդվաց լեռների տարածքում հիշատակվում է Արարատ լեռը⁹⁹:

Ջրհեղեղի մասին շումերական քննազրույց, բերևս վնասվելու պատճառով, բացակայում է փրկարար տարածքի անունը: Բարեբախտաբար, այդ բացթողումը հնարավոր է լրացնել շումերական մեկ այլ քննազրի հաղորդմամբ, որում Արատաս Երկրի ժողովրդին տրվում է հետևյալ քնորոշումը.

«...ճրանք, որ կանգնեցին ջրհեղեղի մեջ,
այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»¹⁰⁰...

Արատասն Հայկական լեռնաշխարհի մինչ օրս հայանի առաջին պետությունն է (վկայված Ք.ա. XXVIII դարից), որը քն՝ անվամբ, քն՝ տեղագրորեն և քն՝ ջրհեղեղի հետ կապված ա-

սանք Բազմավեպ՝ «... և երե տեղիք՝ յորում վայրի ելեալ կային, Հայոց աշխարհն էօ: Աբյուղենու՝ «... և նուր երբեալ յաշխարհն Հայոց պարսեք. և, ի վայտից դեղ օգնականութեան քնակցաց աշխարհին սարգևեր» (անս Երանի Դամպիլեայ Կեսարացոյ, 1818, էջ 18 և 25): Հիկլանիմոս Եգիպտացու (օտր գրել է Փյունիկոյի նմախաարչումք), Մնասևոսի սեղեկարչումների մասին մեզ հայտնիում է Հովսեփոս Փլավիոսը, չքը մեթրեքում է նուս մի հասված Նիկեդայոս Դամասկոսցու երկից (Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական նմախաարչում, I, 94-95, էջ 54-55): Ն. Դամասկոսցու նախադրմանը կանգնալամանք Հավելված Բ-ում:

⁹⁷ Եփեսոսու Կեսարացու, Հիկլանիմոսի, Եփատասիոս Անախարցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Թեոդարեոսի, Իսիդոր Անտիոսցու, Երախմանի մեկնությունների կամայականության հաստատմանը՝ կարմնեքով՝ տես Ինգլիզեան, 1947, էջ 9-21:

⁹⁸ Մավոյի Խորենացոյ, 1913, էջ 25-26; Մավոս Խորենացի, 1981, էջ 105-106:

⁹⁹ Հիշատակվում է Աշորնասիրապատ II-ի կողմից (մահ Աշարդի, Արբեղի տարբերակներով), տես Luckenbill, 1926, # 441, p. 142-143; Дяконов, 1951, N 2, с. 285, 289, прим. 12; Grayson, 1976, # 546, p. 123:

¹⁰⁰ Kramer, 1952, p. 42-43; Kamens, 1964, с. 218; Cohen, 1973, p. 140:

վանդությանը զուգադրելի ու նույնական է Աստվածաշնչի Արարատի հետ: Արատտա-Արարատը փրկիչ երկիր է հանդիսանում ինչպես շումերական, այնպես էլ աստվածաշնչյան աշխարհընկալումներում: Ընդ որում, Աստվածաշնչի համաձայն՝ Արարատի լեռներում կնքվեց Աստծու և մարդկության հավիտենական ուխտը, որի խորհրդանշանը դարձավ ծիածանը (Ճնընդոց, 9, 12-13)...

Գալով փրկարար տապանի հանգրվանատեղին՝ նշենք, որ քե՛ հին հնդիմակները և քե՛ սերնդներունը փոխանցված ավանդազրույցները մատնանշում են իջման երկու շրջան՝ Հայաստանի հարավը (Կորդվաց լեռներ) և լեռնաշխարհի կենտրոնում գտնվող Մեծ Մասիա-Արարատը: Սկզբնաղբյուրների մի խումբ էլ պարզապես նշում է, որ փրկության նազն իջել է Հայաստանի լեռներում՝ առանց որոշակիացնելու տեղը: Երեք դեպքում էլ վկայվում է հնագույն առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայաստանի հանդես գալն իբրև մարդկության վերածննդի երկիր, նոր մարդկության հայրենիք: Ջրհեղեղից հետո մարդկության վերապրումը յուրօրինակ մի նոր արարչագործություն էր, և ոչ պատահականորեն այն տեղի է ունենում մարդկության արարման վայրում՝ Հայկական լեռնաշխարհում: Պատահական չէ նաև, որ հենում մի շմբթ-ժողովուրդների դիցա-վիպական պատկերացումներում առաջին մարդու ծննդավայրն ու ջրհեղեղից փրկվելու տեղը համարվել են երկրի պորտը, ուր գտնվում էր աշխարհի առանցքը, որը և աշխարհի կենտրոնն էր¹⁰¹: Հենց այդպիսի ձևակերպմամբ է պահպանվել ջրհեղեղի պատմությունը Թովմա Արժրունու մոտ. «Աստվածաշին հրամանը կատարվելուց հետո այնուպի ջրերը տապանը բերեցին արևելք՝ աշխարհի կենտրոն, և այն մտանց Կորդվաց լեռներին: Եվ նահապետը գոհության գոհնը մատուցեց Աստծուն, որը խոստացավ այլևս նույնը չհատուցել աշխարհին, հավիտենական ուխտ հաստատեց՝ «Իմ աղեղը պետք է դնեմ ամպի մեջ», որը ծիածանն է, որ ոճանք համարում են ամպից գատված հուր, իսկ կոտալաշաների որդիները՝ Արամագղի գոտի»¹⁰²...

Աշխարհակործան ջրհեղեղի մասին ավանդազրույցներ են

¹⁰¹ Tomason B.H., *Myu Եսում*, MFM, տ. 2, 1992, с. 350.

¹⁰² Թովմա Արժրունի և Անանան, 1985, էջ 32-33:

գոյություն ունեցել նաև նախարրիստոնեական Հայաստանում: Մի գրույցի համաձայն՝ հայոց Արամազդ և քաղղնացվոց Թրուսյան աստվածների միջև թշնամություն կար, և Արամազդը հարբելով՝ ջրախեղդ արեց Թրուսյանին¹⁰³ (սա, քերես, Հայաստան-Միջագետք հնագույն հարաբերությունների արտագույումն է դիցարանության լեզվով): Մեկ այլ պատումի համաձայն՝ Ծիր Կաթինը երկնքի պատվածքն է, որից բափվել է ջրհեղեղը երկրի վրա և բոլել իր հետքը երկնքում՝ ի տես մարդկանց¹⁰⁴: Հայկական ավանդությունը յուրօրինակ մի փառաբանություն-օրհներգ է Մեծ Մասիսին. փրկարար տասլանին հայոց լեռները խորհուրդ են ապիս գնալ դեպի մայր լեռը, որ մեծ ու բարձր է բոլորից¹⁰⁵:

Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայկական ավանդագրույցները (որոնց մի մասը մոռացվեց) միամուլվեցին աստվածաշնչյան պատմության հետ, և ձևավորվեց մի նոր ավանդավեպ, որը դեռևս կարիք ունի համակողմանի ուսումնասիրության (տես նաև Հավելված Բ-ում):

ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ. ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

Աստվածաշնչի հայտնի պատմության համաձայն՝ Աստված Եղևնի կենտրոնում տնկեց կենաց, բարու և չարի իմացության ու թագմաթիվ մրգատու ծառեր՝ պատվիրելով ոտել միայն մրգատու ծառերի պտուղները: Օձի միջամտության շնորհիվ առաջնաստեղծ մարդիկ ճաշակեցին քարո և չարի իմացության ծառի արգելված պտուղը, քաղվեցին նրանց աչքերը, ու աստվածների նման նրանք ճանաչեցին քարին ու չարը: Եվ զգուշանալով, որ մարդիկ կճաշակեն նաև կենաց ծառի պտուղը, կանմահանան ու կստավածանան, Աստված փտարեց

¹⁰³ Ավիշան, 1904, էջ 44:

¹⁰⁴ Դանաբանյան, 1969, էջ 7, 420:

¹⁰⁵ Դանաբանյան, 1969, էջ 12, 24, 26, 54: Ուշագրավ է, որ այս պատմն տարածվելով քնկել է ջրհեղեղի «կավկասյան տարբերակի» նկերում, ըստ որի տասլանը նախ թշվել է Կազբեկ լեռան կողմը և երկու կեսի բաժանել նյա գագայրը, հետո ետան Արարատ լեռանը և զտար տակ նրա վրա (Դանաբանյան, 1969, էջ 54):

մարդկանց դրախտից և դեպի կենաց ծառը տանող ճանապարհներին պահապան դրեց բերուրդներին ու բոցեղեն ստրը (Ծննդոց, 2,8-3,24):

Նժ. 9. Այս պատահեց վերջում է 1634 թ. Լսնկոմար երաստարեկամ Ավետարանից, որտեղ Հայաստանը ճեփայտագրում է որպես խոնոյն մապիտրյան ծննդապար

Աստվածաշնչյան ընկալմամբ՝ աստվածայինի ու կենդանականի միջև կա նրկու խոշոր անջրպետ՝ խնաստորյունն ու անմահորյունը: Երկու աստվածային հատկանիչները խոր-

հրդանշող սրբազան ծառերն աճում էին դյախտում (որն արաբչագործության ու աշխարհի կենտրոնն էր), որի տեղադրությունը Հայկական լեռնաշխարհում հայտնի է վաղուց: Ուստի, Հայաստանի մասին աստվածաշնչյան պատկերացումների շարքում (դրախտ, մարդկության վերածննդի, Աստծո և մարդկանց հավիտենական ուխտի երկիր) պետք է ընդգծել իմաստության ու անմահության խորհուրդներ կրելը և:

Արդեն նշվել է, որ Հին Կտակարանի մի շարք սյուժեների ու պատկերացումների ակունքները կապվում են հին Միջագետքի հետ: Բացառություն չեն կազմում նաև իմաստության ու անմահության խորհուրդներին առնչվող քեմաները: Թե՛ Աստվածաշնչյուն և քե՛ միջագետքյան հնագույն քննադրերում մարդը հասու է լինում միայն իմաստությանը (օժտվում քանականությամբ), քայք մնում է մահկանացու՝ միջին դիրք գրավելով աստվածայինի ու կենդանականի միջև: Գրանով նա, սակայն, չդարձնեց անմահության ձգտելուց, և հավիտենական կյանքի որոնումը դարձավ մարդու մշտական ուղեկիցը: Հնագույն միջագետքյան ավանդության մեջ անմահություն որոնող գլխավոր հերոսը Գիլգամեշն է, որի մասին ասքերը գրի են առնվել հին աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով: Շումերական «Գիլգամեշն ու անմահության երկիրը» վիպերգում Գիլգամեշը որոշում է ուղևորվել անմահության երկիր, որին հասնելու համար Ուրու (Արև) աստվածը նրան տալիս է «դեպի Արատտա ճանապարհը ցույց տվող» յոթ ուղեցույցներ¹⁰⁶: «Գիլգամեշ» էպոսի խերական տարբերակում հերոսն ընկերոջ հետ մեկնում է անմահության որոնման՝ Եփրատի հոսանքն ի վեր¹⁰⁷: Իսկ էպոսի քարեյունյան տարբերակում Գիլգամեշը հաղթահարում է Մաշու լեռներն ու տասներկու ասպարեզ ձգվող քանձր խավարը, հասնում դրախտ հիշեցնող քարերի այգին, սպա անցնում մահվան ջրնրը, համոյիպում ջրհեղեղից փրկված ու անմահություն ստացած հերոսին, նրա շնորհիվ ձեռք է բերում «անմահության ծաղիկը», որը վերադարձի ճանապարհին նրանից գողանում է օձը¹⁰⁸: Ուշագրավ է, որ Աստվածաշնչյուն և մարդկությունը

¹⁰⁶ PHLB, c. 131; ETCSL, 1.8.1.5.1 (և այնտեղ նշված սղջյուցները); ևայլնին բարգվառությունը՝ «Գարուն», 1994, N 4, էջ 90:

¹⁰⁷ MM, p. 127, note 32.

¹⁰⁸ ՀԱՊ, էջ 163-165; PHLB, c. 218-220; ANET, p. 88-89; MM, p. 119.

մահկանացու է դառնում օձի միջամտության հետևանքով:

Գիլգամեշի հետ կապված անմահության մասին պատկերացումները Առաջավոր Ասիայում պահպանվում են քավակահին երկար, անմահության որոնման սյուժեում Գիլգամեշին փոխարինում է Ալեքսանդր Մակեդոնացին: Անմահության հասնելու համար Ալեքսանդր Մեծն, ըստ հունական վեպի (գրի ստնված Ք.ա. 240թ.), բռնում է «ճանապարհը դեպի Հայոց երկիր, որտեղ ակունքն է Եփրատի ու Տիգրիսի»¹⁰⁹: Նա հասնում է հրաշք-երկիր, ապա անցնում մութ աշխարհով, հանդիպում օրհնյալ մեկին և հասնում կենաց աղբյուրին: Իսկ Ալեքսանդրի մասին սիրիական վեպում նրա ճանապարհին հիշվում է Մասիս լեռնաշղթան¹¹⁰: Փաստորեն ին արևելյան և հեյլենիստական վիպական ավանդություններում «դեպի Արատտա ճանապարհը» փոխարինվում է «դեպի Հայոց երկիր ճանապարհով», Մաշու լեռները՝ Մասիս լեռնաշղթայով, երկու դեպքում էլ հերոսը գնում է դեպի Եփրատի (ու Տիգրիսի) ակունքները, անցնում խավարով, դրախտ հիշեցնող վայրով, ապա մութ աշխարհով կամ մահվան ցրերով, հանդիպում աստվածընտրյալ հերոսին և ստանում անմահություն: Իրականում երբևէ Հայաստան չմտած Ալեքսանդր Մակեդոնացին վիպական ավանդության մեջ բռնում է նրա ճանապարհը¹¹¹, քանի որ ին անաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում մեր երկրի հետ էին կապված դրախտայինին և անմահությանը վերաբերող պատկերացումները¹¹²:

Նախորդ էջերում անյրադարձել ենք դրախտի՝ ըստ ին անաջավորասիական մի շարք աղբյուրների՝ Հայկական լեռ-

¹⁰⁹ Lipinski, 1971, p. 46:

¹¹⁰ Lehmann-Haupt, 1927, S. 797-798; Lipinski, 1971, p. 47; Tyschen, 1924, c. 262-263; Ինգլիզևան, 1947, էջ 120:

¹¹¹ Նշենք, որ հայկական ավանդազգայցներում պահպանվել են և Մակեդոնացու Հայաստան զայտ, և «մութ աշխարհավ» «չայտ աշխարհ» խոսնելտ, «անմահական ցուր» ձեռք բերելտ սյուժեները («Առաջադյան», 1969, էջ 279-282, 472):

¹¹² Հունական աղբյուրներում հիշվող Այոս երկիրը, որտեղ իշխում էր արևի որդին և սցոսվում Ոսկե Գեղձը, մեծ նավահանգստությամբ, նույնացվում է Հայաստան-Հայքի հետ (Ջուսուկյան, 1987, էջ 285; Պետրոսյան, 1997, էջ 86-89; Մարտիրոսյան, 1997, էջ 24): Այոս երկրի Ոսկե Գեղձը կապված է խերական աղբյուրներից խայանի մշտապարար Հա մառի հետ, որից կախված էջիտարի գեղձը խորհրդանշան էր բարք բարիքները (ՋԵՄ, c. 61):

նաշխարհում տեղորոշվելուն: Նշվել է նաև, որ հայկական արքյութների համաձայն՝ դրախտը գտնվել է Բյուրակնի լեռների, Բարձր Հայքի ու հարակից շրջաններում: Այդ տարածքի հետ են կապվում անմահության մասին քաղմաթիվ հայկական ավանդազրույցներ, որոնց համաձայն Բյուրակնում էր աճում անմահության ծաղիկը (խտը) և բխում անմահության արքյութը: Գրանք կենդանացնում էին մեռյալին, բուժում անհույս հիվանդին, վերադարձնում կոյրի տեսողությունը¹¹³: Հատկանշական է, որ հայկական հնագույն պատկերացումներում դրախտ-անդրաշխարհ տեղայնացումը մույնն է, ինչ առաջավորասիական վերոհիշյալ գրույցներում:

Անմահության երկիր-դրախտը գտնվում էր անդրաշխարհից հյուսիս, և հարավից եկող անմահություն որոնող հերոսը նախ պետք է անցներ անդրաշխարհով: Վերջինս, լրատ հայոց վաղմջական հավատալիքների, գտնվել է Հայկական Տավրոսի լեռնազանգվածում, Անգեղ տուն գավառի տարածքում: Միջազեւերյան արքյութներում իբրև անդրաշխարհի համդես եկող Կուրը ևս տեղայնացվում է Հայկական Տավրոսում՝ Տիգրիսի ակունքների շրջանում: Գիլգամեշը նախ անցնում է Մաշու (Մասի(ու)ս-Մասիոն) լեռները, որոնք ձգվում են Հայկական Տավրոսի հարավով, հաղթահարում խավար տարածությունը, դուրս գալիս հեքիարային քարերի այգին, սպա անցնում մահվան ջրերով և հասնում նպատակակետին¹¹⁴: Մաշու լեռներից հետո տասներկու սապարեզ տարածվող խավարը, ինչպես ցույց է տվել Կ.Ֆ.Լեհման-Հաուպտը դեռևս տասնամյակներ առաջ, Տիգրիսի բնական բունելն է, որի ելքի մոտ գտնված ասրեստանյան սևապզիր արձանագրություններում նշվում է այդ տարածքի՝ Տիգրիսի ակունքն ու «արևի ելքի և արևամուտի հզոր լեռները» լինելը¹¹⁵: Քարերի այգու պատկերը հիշեցնում է Աստվածաշնչի Եզեկիելի մարգարետության (28, 13-14) դրախտի նկարագրությունը: Իսկ մահվան ջրերի ու մութ աշխարհի

¹¹³ Ասեուրեյան, 1969, էջ 21-22, 422: Նախաքրիտոսոնական հայ իբրևստանյան մեք կենաց ծառի և անմահության ծաղկի սրաշամասերի մասին կարող են վկայել մինչև 19-րդ դարի վերջերը սրաշամասում արևարդիների համայնքները, որոնք եզերվազում կն արևը, բարդի ծառն ու շաշան ծաղիկը (Եօրտուս, 1967, с. 102-112; Nersisyan, 1987, pp. 66-67, 94):

¹¹⁴ ՀԱՊ, էջ 143-165; III LAB, с. 200-220; ANET, p. 88-97; MM, p. 96-120.

¹¹⁵ Lehmann-Haupt, 1910, S. 430-462.

տարածքը նույնամոմ է հայոց անդրաշխարհի՝ Անգեղ տան հետ: Այն հաղթահարելուց հետո միայն հարավից եկողը կարող էր հասնել հայոց դրախտաշխարհ՝ Բարձր Հայք և Բյուրակն:

Այսպիսով, քե՛ սյուժետային մանրամասների և քե՛ աշխարհագրական տեղայնացումների քնննությունը ցույց է տալիս, որ հնագույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայում ստեղծվել և հեղինակվելի դարաշրջանում զոյսրյուն է ունեցել անմահության մասին պատկերացումների մի համակարգ, որի համաձայն՝ հավիտենական կյանքի խոբոտորը պահվում էր Հայկական լեռնաշխարհում, ուստի և անմահություն տենչացող եերոսին վիճակված էր անցնելու ճանապարհը դեպի Արատտա՝ Հայոց երկիր...

ԵՐԿԻՐՆ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ

Միջագետքյան հնագույն քնագրերի ու Ատովածաշնչի գաղափարասյուժետային առնչակցությունն ակնհայտ է նաև նախասկզբնական իմաստության քննադիկայում: Ինչպես նշվեց, բարու և չարի իմացության ծառն, ըստ Հին Կտակարանի, գտնվել է Եդենում՝ Հայկական լեռնաշխարհում, ուր և առաջին մարդիկ հաստ են դարձել իմաստությանը (Ծննդոց, 3, 1-7): Այդ ստումով առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի շումերական քնագրերից մեկի հաղորդումը, որն իմաստության ու արվեստի ծագումը կասում է Հայկական լեռնաշխարհի հետ. «Իմաստությունն ու արվեստը ցած քերվեց Արատտայից»¹¹⁶:

Նկ. 10. Գիլգամեշի արձանը՝ պատրաստված Ք. ա. VIII դարում (Լուվրի թանգարան)

¹¹⁶ Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975, p. 128, n. 32 (zum Berlin, 1983, p. 22):

Հին միջագետքյան դիցարանությունը Հայոց լեռնաշխարհի հետ է կապում աստվածներից իմաստագույնի՝ արարչագործ, իմաստության, համաշխարհային օվկիանոսի ու ստորերկրյա ջրերի ստեղծած Հայա-Էնկիի պաշտամունքը: Նրա գլխավոր կացարանը գտնվում էր Արգուում, որի վերերկրյա շրջանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում գտնված լինելու մասին խոսվել է «Արարչագործության կենտրոնը» րաժմում: Միջագետքյան հավատալիքների համաձայն՝ Արգուում էին բնակվում յոթ իմաստունները, որոնց Հայա-Էնկին ուղարկեց քաղաքակրթություն տարածելու մարդկանց մեջ: Նրանցից հատկապես հայտնի է Օաննեսի պատմությունը (չնորհիվ Բեբուտսի գրատման), որը մինչ այդ կենդանիների նման ապրող Բարելոնի ժողովրդին սովորեցրեց գիր, գիտություններ, շինարվեստ, երկրագործություն և այլն¹¹⁷: Շումերական աղբյուրներում իրրև քաղաքակրթության բնօրրան է համոյես գալիս նաև Հարալի երկիրը (տե՛ս «Ոսկերի երկիրը Հարալի» րաժմում):

Ի մի բերելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ արարչագործության կենտրոն, մարդկության ծննդի ու վերապրումի վայր, դրախտ ու անդրաշխարհ համդիսացած և անմահություն շնորհող մեր լեռնաշխարհն, ըստ միջագետքյան պատկերացումների, եղել է նաև քաղաքակրթության բնօրրանը...

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԸՆՏՐՅԱԼՆԵՐԸ՝ ՍՈՒՐԲ ՕՐԻՆԱՅ ԵՐԿՐՈՒՄԷ ՀԱՅԱ ԱՍՏՄՈ ՈՐԳԻՆԵՐԸ

Շումերական դյուցազնավեսւում Արատտան հանդես է գալիս «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» պատվանունմակդիրով¹¹⁸: «Աստվածային սուրբ օրենքներ» (չումերերեն՝ «մն») ասվածի տակ հասկացվում էին ոչ թե սյարգապես օրենքները, այլ այն մեծագոր սրբազան ուժերը, որոնք կառա-

¹¹⁷ MM, p. 182-183; Schaabel, 1923, S. 253-256; B.K.Afamececa, Omtoc, MIM, т. 2, с. 234.

¹¹⁸ Ծանրերնն Kur-ռո-սիկիլ-լա սյառուսյաութոնը թագնամվել սալրկե կերպ (տե՛ս օրինակ Kramer, 1952, p. 21; Kancau, 1964, с. 208, 210; Cobca, 1973, p. 123; Berlin, 1979, p. 57 և այլն): Ջանի սը «մն» էին կոչվում աստվածային օրենքները, մենք նախընարում ենք «աստվածային սուրբ օրինաց երկիր» յարզնանարյանը:

վարում էին ողջ տիեզերքը, աստվածային ու մարդկային իրականության յուր ողորաները: Այդ իսկ պատճառով առաջարկվում է շումերերեն «մե» բառը քարզմանը «էություն, լինելություն»¹¹⁹: «Աստվածային սուրբ օրենքների» տիրակալն, ըստ շումերա-արադական դիցաբանության, Հայան (Էնկին) էր՝ աստվածներից իմաստնագույնը, որի սրաշատունքն, ինչպես նշվել է, կարվում էր Հայկական լեռնաշխարհի հետ:

Միջազեարյան գրականության հաղորդումների համաձայն՝ սրբազան մեր լեռնաշխարհում, ուր տեղի էին ունեցել աշխարհագրորձան գլխավոր իրադարձությունները և սրահվում էին տիեզերքը կառավարող սուրբ օրենքները, անմահության ու իմաստության խորհուրդները, բնակվում էին ոչ՛քե սովորական մահկանացուներ, այլ՝ ընտրյալ ժողովուրդ: Այդ մասին վկայություն է պահպանել շումերական դյուցազնավեպը.

«Ժողովուրդն (Արատտայի), որ առավել է մյուս
ժողովուրդներից,

Ժողովուրդը, որին Դումուզին ընտրեց մյուս
ժողովուրդներից»¹²⁰ ...

Սա «ընտրյալ ժողովուրդ» հասկացության բացատիկ մի կիրառություն է ոչ միայն ժամանակի վաղեմության առումով, այլ հատկապես նրանով, որ «ընտրյալ» է համարում ոչ քե ժողովուրդն ինքն իրեն (ինչպես հրեաներն ու ճասլոնացիները), այլ՝ օտարը նրան, բնդ որում, հակառակորդ լինելով: Իսկ դա նշանակում է, որ մեր մախնիների աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումը գոյություն է ունեցել և ճանաչվել նաև Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից դուրս:

Նույն սկզբնաղբյուրը տեղեկություն է պահպանել աստվածընտրյալ մեր մախնիների՝ սեփական ճանապարհի գիտակցություն՝ առաքելություն ունենալու մասին, որը վկայվում է Արատտայի տիրակալի խոսքում.

«Երբ պահեն Արատտայի՝
Բարեգուր յաման»¹²¹ սուրբ օրինաց նրկրի,

¹¹⁹ B. K. Aefimov, Me, MIM, t. 2, 1992, c. 127.

¹²⁰ Kramer, 1952, p. 43; Kanera, 1964, c. 218; Cohen, 1973, p. 140 (քարզմանությաննեղած կան ոչ եսկամ աարբերություննր. մենք հետևել ենք վերջին երկուսին):

¹²¹ E¹U³ է կոչվել ետիանավար աստվածությանն ընդհանրապես: Սյս ընտրքի մեկ այլ հատվածում (տալ 221-225) նշվում է, որ Արատտայի տիեզերքը

Երկնային լուսե պսակի նման որոշեց ճանապարհն
Արատտայի,
Այնժամ ես իմ մեծության մասին հաստատ
իմացա»¹²²...

Հին առաջավորասիական բնագրերը պահպանել են լեռնաշխարհի հետ կապված և «ժայա» հիմքով ցեղանվան ու տեղանունների բազմաթիվ հիշատակություններ: Մասնավորապես, «ժայա» ցեղանուն և տեղանուն են բազմիցս հիշվում Էրլայի (Միրիայի հյուսիսում, Ք.ա. 24-23-րդ դդ.) բնագրերում, ընդ որում, առնչված նաև Արժի ու Ազի հայաստանյան քաղաքների հետ¹²³: Միջագետքյան բնագրերում Մուրուր (Մուրաբի) երկրանվանը համարժեք հանդես եկող տեղանունը «Հայա երկիրն (քաղաքը)» է¹²⁴: «Հայա» ցեղանունը հիշվում է Ք.ա. III-II հազարամյակների սահմանագծով քվազրվող Աշուրից գտնված մի բնագրում¹²⁵: Իսկ խեթական արձանագրություններում Ք.ա. XV-XIII դդ. հիշատակվում է Հայասա երկրանունը, որի -(ա)սա վերջավորությունը խեթական տեղանվանակերտ մասնիկ է¹²⁶: Համակարգի մեջ դիտելիս՝ ակնհայտ է մեր լեռնաշխարհի հետ կապվող Հայա աստծո անվան, շումերա-արադական, էրլայական, հին աշուրական և խեթական աղբյուրների «ժայա» ցեղանվան ու նրանով կազմված տեղանունների և հայ ժողովրդի ինքնանվան ծագումնաբանական ընդհանրությունը:

Հայա աստծո կապը Հայկական լեռնաշխարհի հետ առավել ընդգծվում է նրա որդու՝ քնության ու զարբոնքի աստված Գումուզիի՝ Արատտա երկրի հովանավոր աստվածը լինելով: Ուշագրավ է, որ միջագետքյան Գումուզի-Ցամմուզը համապատասխանում է Օրիոնին, որն Աստվածաշնչի հայերեն բարգմանության մեջ (Հոբ, 9, 9) փոխարինված է Հայկով¹²⁷: Այսինքն՝ Արատտայի հովանավոր աստվածը եղել է Հայկը:

նշանակված է իշխելու «սիեզերքի տիրակա» Ինաննայի «սուրբ ճեղքով», առաջի ենթադրություն է, որ «քարեզար քաման» ևս վերաբերի Ինաննային (իննու հետագայի հայկ. Անանիոսին), որը Գումուզիի սիրելյալն ա կլինի էր:

¹²² Kramer, 1952, p. 23; Kautsch, 1964, c. 211-212; Cohen, 1973, p. 125.

¹²³ Hissas, 1983, c. 31-33; Մավոխյան, 1993, էջ 119-121:

¹²⁴ Gelb, 1944, p. 31, 94-96.

¹²⁵ Hissas, 1983, c. 30-31.

¹²⁶ ՀԺՊ, էջ 190-194 և գլուխամտությունը (բաժնի հեղինակ՝ Մ.Ս. Նյեմյան):

¹²⁷ Մատթևոսյան, 1993, էջ 304:

Հայայի որդի Դոմոզիի անունը նշանակում է «հարազատ (խկական) որդի», իսկ «Հայկ» անունը կազմված է «հայ(ա)» ցեղանունից (կամ դիցանունից) և -իկ մասնիկից (հմմա. հնդ-իկ, պարս-իկ և այլն), նշանակելով «հայ(ա)» ցեղի (կամ ստածո) ներկայացուցիչ, որդի: Հայա (Էնկի) աստվածը շումերաարադական դիցարանության մեջ արարչագործության գլխավոր դեմքերից է, իսկ Հայկ մահապետի մասին Մար Արաս Կասի-նայի մատյանից քաղելով՝ Խորենացին գրում է. «Աստվածնրից առաջիններն ահեղ էին և երևելի, և աշխարհի մեծամեծ բարիքների ստաճառ, աշխարհի ու քազմաճարդության սկիզբ: Մրանցից առաջ եկավ հսկաների սերունդը... Մրանցից մեկն էր և Հապետության Հայկը»¹²⁸...

Ամեն բան կարծես իր տեղն է ընկնում, և մեր առջև քազվում է հայոց ծագունճարանության մոտացված կարևորագույն մի էջ: Ըստ այդմ, մենք սերում ենք արարչագործ, աստվածների մեջ իմաստնագույն Հայա աստծուց, որի որդին էր դյուցազն Հայկը¹²⁹: Նրա անունը նշանակում էր Հայ(ա)ի որդի, ներկայացուցիչ, այսինքն՝ հայ, ուստի և ինչպես Պատմահայրն է վկայում, նրա անունով կոչվեցինք բոլորս (Հայկ = հայ, Հայկը = Հայք - Հայաստան): Իսկ աստծո անունով ժողովրդի ու երկրի անվանակոչումը հայտնի երևույթ է հին աշխարհում (օրինակ՝ Աշոր աստծո անունով՝ Աշոր երկիրը, մայրաքաղաքը և ժողովուրդը)...

ՎԵՐՉԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Ավարտելով աշխատանքը, որն առաջին փորձն է՝ ի մի քեթելու Հայաստանի մասին Առաջավոր Ասիայում ապրածված փաղճազկան պատկերացումների առանձին դրվագները, մեկ

¹²⁸ Մախես Խորենացի, 1981, էջ 109:

¹²⁹ Հին արևելյան սեպագիր աղբյուրնեկան էիշատակվող Հայա աստվածը նույնացվել է հայոց անվանողիբ նախնի Հայկի հետ (Նասայան, 1985, էջ 84-93; Մովսիսյան, 1992, էջ 40-41; Փիլիպպայան, Քամուլյան, 1997, էջ 67-69): Դոմոզի-Օրիան-Հայկ նամուրքուց և վերոնշյալ վաստեքը առիթեցին մեզ վերանայել այդ անտուկեազ և հանգել Հայկի՝ Հայայի որդին լինելու կարծիքին: Հայան իբ եկրիին նամարվել է նախատեղծ օվկյանասի Նամմասի (հմմա. հայկ. Լոյտի Մովիմարին) որդին:

անգամ ևս նշենք, որ այն չի հավակնում սպասիչ և վերջնական լինելու, ընդգրկելու առկա ողջ նյութը: Բերված նյութն էլ, սակայն, լիովին բավարարում է ուրվագծելու հին առաջավորասիական հոգևոր ընկալումներում Հայոց երկրի և ժողովրդի կերպարը: 'Դրանց համաձայն' մեր լեռնաշխարհը, նախքան մարդկության արարումը, եղել է աստվածների բնակության վայր, այստեղ է գտնվել դրախտը, որում արարվեց մարդկությունը, այստեղ էլ գտնվում կենսատու արևի կացարանը: Մեղսագործ մարդկության կործանումից հետո կրկին մեր երկիրը դարձավ մարդկության վերածննդի վայրը, ուր կնքվեց Աստծո ու մարդկանց հավիտենական ուխտը: Մեր երկրում ևս պահվել անմահության ու իմաստության խորհուրդները, տիեզերքը կառավարող սրբազան օրենքները: Աստվածային այդ երկրում սայլելու մենաշնորհն ունեին քարեպաշտ մեր մախնիները, որոնք ընտրյալներն էին բնության ու զարթոնքի աստծո, որդիներն արարչագործ իմաստնագույն Հայա աստծո, որի անունով էլ, քերև, կոչվեց մեր ժողովուրդը...

Մեր երկրի՝ սրբազան և ժողովրդի՝ աստվածընտրյալ լինելու մասին պատկերացումները շարունակեցին գոյատևել նաև քրիստոնեական շրջանում, չնայած, որ Աստվածայնյուն ընտրյալ են համարվում հրեաները: Եղիշեն, նկատի ունենալով դրախտի տեղը վկայող երկու գետերը (Եփրատն ու Տիգրիսը) և տապանը, որպես մարդկության վերածննդի խորհրդանիշ, մեզ գերադասելի է համարում շատ ուրիշներից. «Երկու գետով եւ տապանան գեր ի վերոյ ենք բան գլորովս: Եւ քէ զի՞նչ օգուտ է, նախ՝ իմաստութեան պատճառ է մեզ, անմոռաց պահելով զԱստուծոյ արարչութեան, եւ ակն ունել փոփոխմանն ի նոյն, ապա եւ՝ երիս բարեխօսս ունիւնք առ Աստուած»¹³⁰ ...

Գրիգոր Նարեկացին «Հարության տաղում» քրիստոնեական ողջ աստվածաբանությունը խորհրդանշող սայլի ճանապարհը դեպի Երուսաղեմ սկսվում է Մեծ Մասիսից. «Մայլն այն իջանէր ի լեռնէն ի Մասեաց... եւ ճոնչալով զայր մտաներ յԵրուսաղեմ»¹³¹ ...

Հովհաննես Իմաստասերը, նշելով հայերի և հրեաների աստվածընտրյալ լինելը, ընդգծում է հայերի առաջնությունը

¹³⁰ Խոչիկյան, 1992, էջ 245:

¹³¹ Գրիգոր Նարեկացի, 1981, էջ 59-65:

հրեաների մկատմամբ. «Այդ՝ գշարժումն ամսոց երբայեցոց եւ զանշարժութիւն հայ ամսոցդ սահմանեաց Բարձրեալն, զի հաւատա, եւ զիք եւ տումար այս երկու ազգիս միայն ետ աստուած, եւ այլոց ազգացդ՝ մարդկան են արարեալ. զիքս հայոց՝ աստ ի վերայ վիճի հրեղէն աջով, անդ՝ ի տախտակս քարեղենս, զտովմարս՝ անդ Մովսէս, սատ՝ Հայկն, յառաջ քան զնա, զհավատս՝ անդ ի լեռն՝ ի վայր պատգամաւ, աստ՝ ի վերայ վիճի ոսկի ուռամբ ինքն Աստուած»¹³²...

Ներսես Շնորհալու գրի առած համեկուկներից մեկը հայերին բնորոշում է հետևյալ կերպ.

«Քան զամենայն այլ ազգ ի վեր,

Ազգ մի գիտեմ՝ հաւասար քաջեր

(պատասխանը՝ *Հայեր*)¹³³...

Միջնադարում հայոց պետականության անկմանը հաջորդեցին տառապանքի ու ստրկության դարեր, երբ օտարների տիրելով մեր երկրին և նախտակ ունենալով նախ հոգեբանորեն, սպա և ֆիզիկապես ոչնչացնելու մեզ, մեր ժողովրդին ներարկեցին անկատարության ու քերարժերության քարոտյքներ, ինչի հետևանքները զգալի են և այսօր: (Քաջ գիտակցում ենք, որ ստրկամտության դարավոր (և այսօր էլ շարունակվող) քարոզչության հենքի վրա ներկայացվող գրքույկը կարող է պիտակվել որպես ազգային սնտպարծության սերմանում, ուստի մեկ անգամ ևս բնդգծենք, որ մեր եզրակացություններն արվել են նախևառաջ դրացի ժողովուրդների գրավոր հիշատակությունների հիմամբ):

Մեր պատմության մեծագույն ճգնաժամը հաղթահարված է: Տիեզերքում գործող օրինաչափության համաձայն՝ ամեն քան վերադառնում է «ի շրջանս յուր»: Ուստի և հավատում ենք, որ նոր դարաշրջանում մեր ժողովրդի ճանապարհը պետք է ընթանա դեպի իր սկզբնական վեհությունը...

¹³² Արքայապետության, 1956, էջ 223:

¹³³ Մնացականյան, 1980, էջ 365:

**Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ
ՀԱՅՈՑ ԾԱԳՈՒՄՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ**

Համեմատական լեզվաբանության արդի տվյալները ցույց են տալիս, որ հայերենը, լինելով հնդեվրոպական մայր լեզվի հայ-հունա-արիական բարբառախմբի ներկայացուցիչ, ինքնուրույն լեզու է դարձել Ք. ա. III հազարամյակի սկզբներին¹¹⁴, իսկ վաղնջական հայերենի կրողները Ք. ա. III-II հազարամյակներում բնակվել են Հայկական քարձրավանդակում¹¹⁵: Հաստատվո՞ւմ են լեզվաբանության տվյալները հնագույն գրավոր վկայություններով: Այս բաժնում կվտրձենք հարցի պատասխանը տալ միայն այն չափով, քն սկսած Ք. ա. III հազարամյակից փաստվա՞ծ են արդյոք Հայաստանին տրված անվանումները հնագույն գրավոր աղբյուրներում:

Սկզբնաղբյուրների քննությանն անցնելուց առաջ անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ նույն երկիրն ինչպես տարբեր ժողովուրդների, այնպես էլ դպրության զանազան կենտրոնների կողմից կարող էր կոչվել մի քանի անուններով: Վաղ միջնադարի հայ պատմագրությունն, օրինակ, ճանաչում էր Հայաստանին տրված մի քանի անվանումներ՝ Հայք, Արարատ/դ, Արմենիա, Թորգոմա տուն (նաև «Ասրամազյան ազգի» երկիր), որոնք գալիս էին տարբեր ակումքներից: Ուստի մեր խնդիրներից մեկն էլ պիտի լինի պարզաբանել՝ Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում վկայված երկրանունները վերաբերել են տարբեր քաղաքական միավորումների, քե՞ միևնույն երկրի տարանվանումներ են:

ԱՐԱՏՏԱ ԵՎ ՍՈՒԲՈՒՐ (ՇՈՒԲՈՒՐ, ՇՈՒԲԱՐՏՈՒ),

Հայկական լեռնաշխարհի մասին առաջին պատմական տեղեկությունները վկայում են Արատտա անվամբ պետության գոյությունը, որը հիշատակվում է շամերական քնագրերում՝ Ք. ա.

¹¹⁴ Джаукан, 1967, с. 330-332; Шнроков, 1980, с. 80-93; Չախուկյան, 1987, էջ 24-25:

¹¹⁵ Шнроков, 1980, с. 80-93; Гэатреллде, Итсон, 1984, I, с. 393-428.

XXVIII-XXVII, ապա XXII դարերի իրադարձությունների կապակցությամբ: Նախ քննության առնենք Արատտա երկրի տեղորոշմանը վերաբերող տվյալները¹³⁶:

«Էնմերբարը և Էնսուխքեշդաննան» վիսերգի համաձայն՝ Արատտայից Շումեր ռազմական արշավանք է իրականացվել «Ուրուկի գետով»¹³⁷, որը, քնականաբար, պետք է լիներ Էփրատը: Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է Արատտայի քարձր լեռնային երկիր լինելը, իսկ Ուրուկից մինչև Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիուս / Մասիոն լեռները ձգվող տարածքում ամենաբարձր կետը չի անցնում 1000 մետրից: Հետևաբար, Արատտան պետք է փնտրել նշված լեռների և սվինի հյուսիս ընկած լեռնային տարածքում, Եփրատի վերին հոսանքի շրջանում:

Շումերական «Լուգալբանդան լեռան քարայրում» և «Լուգալբանդան» վիսերգերում¹³⁸ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակվում է Չամուա երկիրը, ինչը ենթադրում է Արատտայի՝ Շումեր - Չամուա գծի շարունակության վրա գտնված լինելը: Չամուա երկիրը գտնվել է Չագրոսի հյուսիսային շրջանում¹³⁹, Ուրմիո լճից հարավ: Այսինքն՝ Արատտան պետք է փնտրել Ուրմիո լճի ավազանում և / կամ հարակից շրջաններում:

Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշվում է մի վայր ևս՝ *kur-ru-um-kur-ra*, որը սկզբնապես վերծանվում էր որպես Խու-

¹³⁶ Արատտան հիշատակվում է շումերական դյուցազնավեսի առաջին էինգ վիսերգերում, «Ինաննան և Էրիլգ» արքուն, Գուգեսայի արձանագրություններում և այլու: Արատտայի տեղագրության խնդրին, նախորդ տեսակետներին անդրադարձել ենք մեր «Հնագույն պատմությունը Հայաստանում. Արատտա» (Երևան, 1992) գրքում (էջ 10-23): Գրանից հետո Արատտայի կայսաստանյան տեղագրությանն է անդրադարձել Վ.Մաթթեոսյանը (Մաթթեոսյան, 1995, էջ 284-303): Նշված հարցի վերաբերյալ տեղեկությունները շեմ տանտանտակվում այդքանով և այտով կրճենենք ապա այլ փաստեր ևս:

¹³⁷ Kramer, 1956, p. 232-234; Berlin, 1979, p. 48-49; ETCSL, 1.8.2.4 (և այնտեղ երկրում աղբյուրները): Վիսերգի վերնագրի երկրորդ անձնանունը երկրում երեք աղբյուրներում ունի ասորեր ընթերցումներ՝ Էնսուխքեշդաննան, Էնսուխքեշդաննան, Էն-սուխգիլ-անա: Վերջին երկու աղբյուրում նշված հասկանքը բարձրանվել է այլ կերպ, քայց անվավիս է մնացել ջրային ճանապարհով արշավանքի փաստը:

¹³⁸ Kramer, 1956, p. 235-238; Wilcke, 1969; ETCSL, 1.8.2.2 (և այնտեղ երկրում աղբյուրները):

¹³⁹ Արտուստ, 1985, с. 78.

ում (իմա՝ խուռիների) երկիր¹⁴⁰, իսկ Ք. Վիլքեն առաջարկեց այն ընթերցել որպես հասարակ անուն՝ «լեռան քարայր» իմաստով¹⁴¹: Առաջին մեկնաբանության ղեկըրում, ելնելով այն հանգամանքից, որ Ք. ա. III հազարամյակի առաջին կեսին խուռիները պետք է բնակվեին Միջագետքի հյուսիսում և դրանից արևելք ընկած շրջաններում, հավանական է Արատտայի տեղադրությունը Միջագետքից հյուսիս տարածվող լեռնային շրջանում: Բայց բանի որ հնարավոր է *kur-ru-um-kur-ro*-ի այլ մեկնաբանություն, այս փաստը չենք օգտագործի խնդրի լուծման նպատակով:

Լուգալբանդայի վիպաչարքը տալիս է մի կարևոր փաստարկ ևս՝ Շումերից Արատտա ճանապարհին հիշատակելով Խաշուր լեռը¹⁴²: «Խաշուր» նշանակել է մայրու մի տեսակ և ունի չորս կիրառություն, որոնցից մեկն իբրև լեռնամուն հանդես գալն է: Ըստ շումերական մեկ այլ բնագրի՝ Խաշուր լեռը գտնվել է Եփրատի ավազանում. «Եփրատի ջրերը, որ ակունքներից հոսում են դեպի լեռը Խաշուր»¹⁴³... Ուստի և Արատտան պետք է գտնվեր Եփրատի ավազանի հյուսիսում:

Շումերական դյուցազնավեպի «Գիլգամեշն ու աննահորյան երկիրը» վիպերգում (որը դարձել է «Գիլգամեշ» էպոսի գաղափարաբանության սկզբնաղբյուրը) աննահորյան գաղտնիքին հասնելու համար Արև (շումեր. Ուրու) աստվածը Գիլգամեշին շնորհում է «դեպի Արատտա ճանապարհն իմացուր» յոթ մոզական կակներ¹⁴⁴: «Գիլգամեշ» էպոսի խեթական տարբերակում աննահորյան հասնելու համար Գիլգամեշն իր ընկեր Էնկիդուի հետ գնում է Եփրատի հոսանքն ի վեր¹⁴⁵, իսկ արադական (բաբելոնյան) տարբերակում հաղթահարում է Մաշու լեռները, որոնք վաղուց նույնագվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասխուս / Մասիոն լեռների հետ: Ուշագրավ է, որ ինչպես «Գիլգամեշ» էպոսի «աննահորյան ծաղիկն» է համարվում Եննոդոց գրքի «կենաց ծաղին», այն-

¹⁴⁰ Տե՛ս օրինակ Kramer, 1963(a), p. 275:

¹⁴¹ Wilcke, 1969, S. 36-38.

¹⁴² Wilcke, 1969, S. 90-129.

¹⁴³ AD, vol. 6, 1956, p. 147.

¹⁴⁴ ППДВ, с. 130-135.

¹⁴⁵ MM, p. 127, note 32.

պես էլ երկու աղբյուրներում նույնն է դրանց գտնվելու վայրը՝ Հայոց լեռնաշխարհը:

Նկ. 11. «Էնճնըբարը և Արատտաշի տիրակալը» վիպերգի ամենաամբողջական պահպանված բնագիրը (պահվում է Ստամբուլի Հիմ Արևելյի բանադարանում)

Արատտաշի հայաստանյան տնդադրության օգտին է վկայում Գրեհոնի ավանդությանը վերաբերող դրվագը դյուցազնավեպի առաջին՝ «Էնճնըբարը և Արատտաշի տիրակալը»

(«ՆճճՆՐԵԱՐԸ և Արատտայի գերագույն քուրմը») վիպերգում, որում Արատտայի ժողովրդին տրված է հետևյալ բնորոշումը.

«Նրանք, որ կամեցնեցին ջրհեղեղի մեջ,

այն ժամանակ, երբ ջրհեղեղը սրբեց ամեն բան»¹⁴⁶...

Ի մի քերեելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ որվագծվում է Արատտայի տեղորոշման առնվազն երկու շրջան՝ Եփրատի ավազանի հյուսիսը և Ուրմիտ լճի ավազանը: Հատկանշական է, որ նույնպիսի պատկեր է ստացվում Ք.ա. XXVI դարից հիշատակվող Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու երկրամասնի տեղագրական քննության արդյունքում¹⁴⁷:

Սեպագիր և հիերոգլիֆ արձանագրություններում հաստիկ անունները վանկայինից բացի կարող էին ունենալ նաև գաղափարանշանային գրություն: Եվ Արատտա-Սուրուր համընկնումը նոր իմաստավորում է ստանում, երբ գաղափարանշանային գրության պարագայում «Արատտան» գրվում է «Սուրուրի» գաղափարագրային տարբերակով՝ SU.KUR.RU¹⁴⁸: Նույն երկրամասնի գրության վանկային և գաղափարանշանային տարբերակները վկայում են Արատտա-Սուրուր նույնության մասին, ինչը մի կարևոր հավելյալ փաստարկ է հոգուտ Արատտայի հայաստանյան տեղորոշման: Արատտա-Սուրուր նույնությունը կարող է հաստատվել այլ փաստերով ևս, որոնց կանոնադրամանք մեր առաջիկա աշխատանքներում:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում երկու երկրանունների առավել հավանական ստուգաբանությունները, մասնավորապես երեք նկատի ունենանք շումերական բնագրերում Արատտային տրված «սուրբ օրինաց երկիր» պատվանուն-մակդիրը: «Արատտա» անունը ստուգաբանելի է հնդեվրոպական -*arō արմատից, որից հայ-հունա-արիական բարբառախմբերի լեզուներում առաջացել են «սուրբ օրենք», «կարգ», «սուրբ իրավունք», «արդար», «բարեխալչտ», «ճշմարիտ» և այլ բառերը¹⁴⁹: «Սուրուր» անունը (յո՞ տարբերակներով) մեծ հավանականությամբ կարելի է ստուգաբանել հնդեվրոպական -*kubhro ձևից, որից ծագում են սանսկրիտի Չսեհրա

¹⁴⁶ Kramer, 1952, p. 43; Kaneto, 1964, c. 219; Cohen, 1973, p. 140.

¹⁴⁷ Gelb, 1944 (բաբաեզգ՝ վերջում):

¹⁴⁸ Deilweil, 1932, S. 839; Labat, 1988, p. 250.

¹⁴⁹ Մախոյան, 1992, էջ 30-31 (Հր. Մաքսիմալյանի ստուգաբանությանն է):

«փայլուն, պայծառ, գեղեցիկ, մաքուր», հայերեննի՝ *սուրբ*, որից ը-ի դրավիտությանը (հնմտ. նուրբ>նուրբ, լիբր>լիբր և այլն) ստացվել է *սուրբ* («անարատ, մաքուր, նվիրական, սուրբ») բառը¹⁵⁰: Հնդկավրդական նախալեզվում սրբություն, նվիրականություն, օրինականություն ցույց տվող արմատներից առաջացել են նույն երկրի երկու անվանումները: Ավելորդ չենք համարում նշել, որ միջագետքյան որևէ բնագրում երկու երկրանունները չեն հիշվում կողք-կողքի, ինչը ևս կարող է ցույց տալ, որ դրանք ոչ թե տարբեր (հարևան), այլ միևնույն երկրին արված անվանումներ են:

ՍՈՒՔՈՒՔ (ՇՈՒՔԱՐՏՈՒ-ՇՈՒՔՐԻԱ) ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի)-ԱՐՄԱՒ/Ն. Վաղուց նկատվել է, որ քիսյնական (ուրարտական) աղբյուրների Արմն երկիրը նույն աստրա-բաբելյական արձանագրությունների Շուրբիան է: Այսինքն՝ Վանի բազալտոքայան ժամանակաշրջանում այս երկու անունները տրվել են նույն երկրին, ինչի հիման վրա էլ մասնագիտական գրականության մեջ և ուսումնական ձեռնարկներում այն ստացավ Արմն-Շուրբիա բաղադրյալ անվանումը¹⁵¹: Մյուս կողմից, Շուրբիա երկրանունն իրավամբ նույնացվում է Ք. ա. III-II հազարամյակների Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարի-Ս/Շուրարտուին, իսկ Արմնն առաջարկվել է նույնացվել Ք. ա. III-II հազարամյակների Արման(ի/ում), Արմի, Ուր(ու)մն, Արամ, Արմանա, Արիմն երկրանունների հետ: Վերջին նույնացման հարցը դարձել է երկարատև բանավեճի առարկա՝ մինչև օրս չգտնելով վերջնական լուծում (հստակապես Ք. ա. III հազարամյակին վերաբերող հարցերում)¹⁵²: Շուրուր-Շուրարի-Շուրարտու-Շուրբիա նույնությունը կասկած չի հարուցում, և եթե սկզբնաղբյուրների բնութայամբ պարզվի, որ նույնական են Արման(ի/ում), Արմի ... և Արմն երկրանունները, ապա կարելի է եզրակացնել, որ ինչպես Ք. ա. I հազարամյակի Արմնն և Շուրբիան, այնպես էլ Ք. ա. III-II հազարամյակների նրանց նախորդները եղել են միևնույն երկրի տարբեր անվանումները: Ուտաի, կարևոր այդ խնդրի պարզաբանման համար նպատակահարմար ենք գրու-

¹⁵⁰ Անտոյան, հ. IV, 1979, էջ 255-256; Չախուկյան, 1987, էջ 57-58, 132, 222:

¹⁵¹ Տես օրինակ ՀԺՊ, հ. I, 1971, էջ 423-435:

¹⁵² Խնդրին նվիրված վերջին ուշիասամբնեղք գրականության կոմսոբ տեւս մեզվսիայան, 1993, էջ 113-127; Մատթևսեան, 1994, էջ 255-268:

նում անդրադատնալ Արման(ի/ում)։ Արմի և Արամ(ն) երկրանունների տեղայնացմանը։

Արաղի արքա Նարամ-Սուենի (Ք. ա. XXIII դար) արձանագրություններում Արմանում (-ում մասնիկը արաղերենի ուղղական հոլովի վերջավորությունն է, մույն արքայի մասին պատմող խեթական քնագրում երկրանունն է «Արմանի») երկրի նվաճումը ներկայացվում է իբրև աննախադեպ երևույթ, որպեսին «մարդու արարումից ի վեր» չէր վիճակվել ոչ մի արքայի։ Նարամ-Սուենն իր որոշ քնագրերում հանդես է գալիս «նվաճողն Արմանումի և Էրլայի» տիտղոսով, որն էլ դարձել է Արմանումի՝ Հալեայի շրջանում տեղադրման հիմնական փաստարկը (Էրլան գտնվում էր Հալեայից շուրջ 70 կմ հարավ-արևմուտք)։ Կան, սակայն, ավելի խոստում տվյալներ, որոնք փաստում են այդպիսի տեղադրության սխալականությունը։ Բերենք մի քանիսը։

Նարամ-Սուենի սպալ և Արաղի դինաստիայի հիմնադիր Մարգոն Արաղացին (Ք. ա. XXIV-XXIII դդ.) արձանագրություններից մեկում հաղորդում է, որ նվաճել է Եփրատից արևմուտք գտնվող երկրները՝ «Մարին, Յարմուտին և Էրլան՝ մինչև Մայրիների և Արծաթի լեռները» (տե՛ս քարտեզ III), առանց հիշատակելու Արմանումը¹⁵³։ Էրլայի քնագրերում հաճախ է հիշատակվում Արմի տեղանունը, որն ուսումնասիրողները մույնացնում են Արման(ի/ում)ի հետ։ Դրանցից մեկում Արմին հիշվում է Էրլայից և Դուլու քաղաքից (Ուրշուի և Խառանի շրջանում) հետո, իսկ Էրլա-Դուլու գծի շարունակությունը մեզ տանում է Հայկական լեռնաշխարհ։ Մեկ այլ էրլայական քնագրում միասին հիշատակվում են Արմի և Ազի (հմտ. Հայասա երկրի մյուս անվանումը՝ Ազզի) քաղաքները՝ կապված «ժայռ» ցեղի ներկայացուցիչների հետ։ Մեկ ուրիշում հիշվում են արմիցիները, որոնք բնակվում էին Գիզանում¹⁵⁴։ Արման(ի/ում) երկրի տեղադրության տեսանկյունից չափազանց արժեքավոր է միջագետքյան քնագրերից մեկի հաղորդումը՝ «Էրլայից մինչև Բիթ-Նանիայ Արմանի երկիրն է»¹⁵⁵։

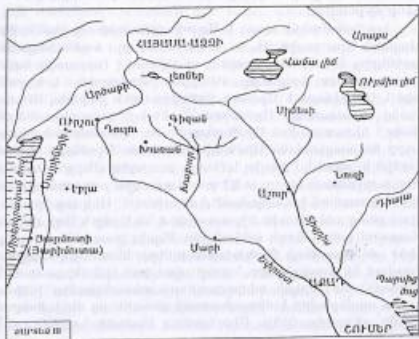
¹⁵³ Արաղի արքաների վերանշյալ արձանագրությունները տե՛ս Barton, 1929, p. 108-151; Hirsch, 1963, S. 1-82; Sollberger, Kupper, 1971, p. 97-114.

¹⁵⁴ Արմի տեղորոշումն ըստ Էրլայի քնագրի տե՛ս Մալխասյան, 1993, էջ 119-127.

¹⁵⁵ Astour, 1992, p. 30.

Ռիք-Նամիայը, դաստիարակ առկա փաստերից, զտնվել է Նուգիի շրջանում¹⁵⁶: Արման(ի/ում) երկրի համար զմագրվում է հսկայական մի տարածք, որը համապատասխանում է Ք. ա. II հազարամյակի Մուրարտու (Շուրարի) երկրին: Նման տարածվածության մասին է նաև վկայում Միմնեսյան Արմանիի (Ք. ա. XIX դար) հիշատակությունը¹⁵⁷: Միջագետքյան արքաներ Նարամ-Սուենի և Շուլգիի (Ք. ա. XXI դար) Տիգրիսի ավազանով դելտի հյուսիս կատարած արշավանքների ընթացքում հիշատակվում է Արան(և) երկիրը, որն իրավամբ նույնացվում է Արմի-Արման(ի/ում)ի հետ¹⁵⁸: Ուշագրավ է, որ հինբարելական մի առևտրական պայմանագրում (Ք. ա. 18-րդ դար) Արամու քաղաք է հիշվում Մուրիք (Մուրարտու) երկրի կազմում¹⁵⁹:

Տարածքային համընկնումից բացի, Ք. ա. III-II հազարամ-

¹⁵⁶ Նույն տեղում:

¹⁵⁷ Այն զտնվել է Վանա լճի հարավ-արևելք (Մովսիսյան, 1993, էջ 121-122):

¹⁵⁸ Կաթառու, 1965, թ. 64-66; Մովսիսյան, 1997, էջ 10 (և նվազագույնը):

¹⁵⁹ Finkelstein, 1955, p. 2.

յակներում Արման(ի/ում)-Արմիի և Ս/Շարուր-Ս/Շարարտուի նույնության մասին կարող են վկայել այլ փաստեր ևս: Մասնավորապես, պատահական չի կարելի ծամարել Արմանումի արքայի «տարարյան» անունը՝ Մաղաթինա (Մաղակինա)¹⁶⁰: Հատկանշական է նաև այն, որ ինչպես Արատտան և Ս/Շարուրը, այնպես էլ Ս/Շարուրը (Ս/Շարարտուն) և Արման(ի/ում)ը չեն հանդիպում նույն արձանագրություններում, տարբեր երկրներ լինելու դեպքում դրանք, իբրև հարևաններ կամ տարածքով մոտ գտնվողներ, զոհն մեկ անգամ կհիշատակվեին միևնույն բնագրում:

Կարելի է շարունակել փաստերի վկայակոչումը, սակայն կարծում ենք, որ բերվածն էլ քավական է ցույց տալու համար Արման(ի/ում)-Արմի/ն երկրի՝ Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից հարավային շրջաններում տարածված լինելն ու նույնակամությունը Սուրուր-Սուրարտուի հետ:

ԱՐԱՍՏԱ, ՍՈՒՔՈՒՔ ԵՎ ԱՐՄԱՆ(Ի/ՈՒՄ) ԵՐԿՐԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՀԵՏԱԳՎ ԳԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ. Կատարված համառոտ քննությունը ցույց է տալիս, որ Արատտան, Սուրուրը (Սուրարտուն) և Արման(ի/ում)ը նույն երկրի տարբեր անվանումներն են Ք. ա. III հազարամյակում: Ուշագրավ է, որ երեք երկրանուններին վերաբերող տվյալների ստանձին-ստանձին ուսումնասիրություններն ուղիվածում են նույն աղեղը՝ Հայկական լեռնաշխարհից Եփրատի արտափոսքի շրջան, Վանա լճի ափագան և Ուրմիտ լճի ափագանի հարավակողմ: Նման մեծ ընդգրկման շնորհիվ է, որ Արման(ի/ում) երկրանունը տարածվեց հարևան ժողովուրդների շրջանում և դարձավ այլազգիների կողմից (բացի քրդերից ու վրացիներից) այսօր հայերին ու Հայաստանին տրված ընդհանրական անվանումը: Այս անվան առավել ընդունելի ստուգաբանությունը, մեր կարծիքով, Գ. Բ. Ճահուկյանի առաջարկածն է՝ բնիկ հայերեն *արմն, գ-արմ* «ցեղ, սերունդ, արմատ, հիմք» արմատից¹⁶¹: Արատտա անունը խորհրդանշել է արդարություն, քարեպաշտություն, սուրբ կարգ ու օրենք: Սուրուրը՝ սրբություն և նվիրականություն, Արման(ի/ում)ը՝ սոսիմիկ ազնվագարմություն. մեծ խորհուրդներ, որոնք մեր նախնիները դրել են հայրենի երկրի անվանումներ-

¹⁶⁰ Gelb, 1944, p. 103, 107.

¹⁶¹ Ճահուկյան, 1987, էջ 287-288:

րում:

Արատտա անունը հետագա դարերում և՛ Արարատ, և՛ Ուրարտու տարբերակներով շարունակվում է կիրառվել Հայաստանի նկատմամբ: Հատկանշական է, որ Աստվածաշնչի Յոթանասնից թարգմանության մեջ Երեմիայի մարգարետության Արարատ թագավորությունը հիշատակվում է «Արատե թագավորություն» տարբերակով¹⁶² (մի փաստ, որը հանդիսավի անտեմակ է): Արատտա երկրանունը իր հետքն է թողել Եփրատի A-RAT, Urattu, Urattu¹⁶³, Ուրմիտ լճի ավազանի հարավում գտնվող Aratta գետի¹⁶⁴ և թագմարիվ այլ անվանումներում: Հնարավոր է, որ Ուրարտու անունը, որի զարգացումը կարծես թե երևում է Ք. ա. XIII-IX դարերի սասուրա-բաբելական արձանագրություններում՝ Ur(u)atri/u>Urartu ճանապարհով, առաջացած լինի Արատտա անվանը -ri տեղանվանական մասնիկի կամ -ro ածանցի հավելումով, ապա r-ի դրափոխությամբ (տե՛ս վերը) ստանա իր վերջնական տեսքը՝ Aratri (Uratri/u) > Acarti/u (Urartu):

Հանրահայտ փաստեր են, որ Աստվածաշնչի թարգմանություններում Արարատը փոխարինված է Արմենիայով, Բեհիսրունի եռադեգու արձանագրության (Ք. ա. VI դար) մեջ համարժեք են պարսկերենի Արմինան, էլամերենի Խարմինույան և բաբելոնյան Ուրաշտուն¹⁶⁵: Ընդ որում, վերջինս մինչև Ք. ա. IV դարի առաջին կեսը հանդես է գալիս որպես Հայաստանի բաբելական անվանում¹⁶⁶: Սրանք մեկ անգամ ևս ցույց են տալիս Արատտա-Արարատ-Ուրարտու և Արման(ի/ում)-Արմի/ն-Արմինա-Արմենիա անունների (և դրանց տարբերակների) համարժեքությունը, որը պարզել էինք նաև Սուրուր-Սուրարտուի միջոցով: Վերջինս Ք. ա. IX-VII դարերում կիրառվում է ավելի փոքր տարածքի նկատմամբ (քան Ք. ա. III-II հազարամյակներում)՝ Շուրրիա (Շուրրե) տարբերակով: Դրանից հետո Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու, Շուրրիա երկրանունը դուրս է մղվում գործածությունից, ըստ երևույթին, տեղը մեկընդմիջտ զիջելով Արմենիա համարժեքին:

¹⁶² Ինգլիզեան, 1947, էջ 7-8:

¹⁶³ Gelb, 1944, p. 21-22, 86, 98; նաև Аветисян, 1984, с. 25.

¹⁶⁴ Дьяконов, 1952, N 2, с. 322.

¹⁶⁵ Keat, 1953, p. 121-124, 171; Կալլասեդյան, 1964, էջ 8, 14-15:

¹⁶⁶ Давидович, 1990, с. 102-106.

ՍՈՒՐՈՒՐ-ՀԱՅԱ-ՀԱՅԱՍՏԱ-ՀԱՅՔ. Ըստ միջազգևարյան հնագույն բնագրերի՝ Սուրուր-Սուրարի երկրամասը համարվել էր հանդես եկող մյուս տեղանունն է «Հայա» (H.A.): Երանա-արադական մի շարք երկրագր բնագրերում շումերերենի H.A.-ին արտղերենում փոխարինում է Սուրուր երկրամասը¹⁶⁷, ինչը ցույց է տալիս դրանց՝ միևնույն երկրին վերաբերելը: «Հայա» հիմքով ցեղանուն է տեղանուններ են հիշատակվում Էբլայի, Աշուրի, Խեթական տերության Ք.ա. 3-2-րդ հազարամյակներով թվագրվող բազմաթիվ բնագրերում¹⁶⁸, որոնք սկնատու են դարձնում Հայա-Հայաստայի (և Սուրուր-Սուրարտուի) կասյը Հայք-Հայաստանի հետ:

Արատտա-Սուրուր, Սուրուր-Արման(ի/ում), Սուրուր-Հայա, Արատտա-Արարատ-Ուրարտու-Արմենիա-Հայաստան նույնությոնները գալիս են լրացնելու և ամբողջացնելու մեր պատկերացումները հայոց ծագումնաբանության մի շարք շտապանված խնդիրների վերաբերյալ: Ամփոփելով ասվածը՝ տեսնում ենք, որ Հայաստանին տրված հնագույն անվանումները՝ Արատտա-Արարատ-Ուրարտու, Ս/Շուրուր-Ս/Շուրարտու-Շուրիա, Արման(ի/ում)-Արմի/ն-Արմինա-Արմենիա, Հայա-Հայասա-Հայք-Հայաստան, իրենց տարբերակներով վկայված են Ք. ա. III հազարամյակի ստաջին կեսից, երբ՝ ըստ լեզվաբանության տվյալների՝ հայերենը դարձել էր ինքնուրույն լեզու: Արոշարադրյալ մեր տեսակետը հիմնավորելու համար առկա են ավելի շատ փաստեր, քան ներկայացվեցին այս բաժնում: Նշվածներից բացի, հին առաջավորասիական սկզբնադրյուրներում Հայաստանը հայտնի է այլ ընդհանրական անուններով ևս՝ Կուտի(ում), Նաիրի, Թորգոմա տուն, Բարդու:

Դրանց բոլորի վերաբերյալ փաստերի ամբողջությունը պետք է դառնա հատուկ քննության առարկա: Այստեղ մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ համեմատական լեզվաբանության տվյալները համահունչ են հնագույն գրավոր աղբյուրների հարդումներին, և միասին հավաստում են Ք. ա. 3-րդ հազարամյակի առաջին կեսից մեր լեոնաշխարհում հայալեզու և հայանուն էրնոսի առկայությունն ու կարևոր դերը:

¹⁶⁷ Gelb, 1944, p. 31, 94-97:

¹⁶⁸ Տես «Թարեգալազո ընտրյալները սարք օրինաց երկրամ. Հայա աստծո որդիները» բաժնում:

**Բ. ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՋՐՀԵՂԵՂՎ ՄԱՍԻՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ՄԱՍԻՍ»
ԼԵՈՆԱՆՎԱՆ ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամենակործան համաշխարհային ջրհեղեղի և մարդկության վերածննդի մասին ավանդություններ են պատկանել երկրագնդի բազմաթիվ ժողովուրդներ: Դրանց մեջ ուրույն խումբ են կազմում առաջավորասիական ծագում ունեցողները, որոնք մարդկության փրկությունն ու վերապրումը կապում են Հայկական լեռնաշխարհի հետ: Ընդ որում, դրանց մի մասում, իբրև փրկության վայր նշվում է Հայաստանն ընդհանրապես, մյուսում, ավելի մասնավորեցմամբ, Կորդվաց լեռների շրջանը կամ Մեծ Մասիսը¹⁶⁹:

Մասնագիտական շրջանակներում իշխում է այն կարծիքը, որ ջրհեղեղի ավանդազրույցը Աստվածաշնչի քարոզչության շնորհիվ միջնադարում է տարածվել հայ իրականության մեջ և Մեծ Մասիս, իբրև տապանակիր լեռ, մտել է վիպական ավանդություն քրիստոնեական Հայաստանում: Նշվածից բացի, արտահայտվել է տեսակետ, որի համաձայն Մեծ Մասիսը տապանակիր լեռ է համարվել դեռևս նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Վերջինիս գլխավոր փաստարկը Ք.ա. I դ. հույն մատենագիր Նիկողայոս Դամասկոսցու տեղեկությունն է՝ պատկանված Հովսեպոս Փրավիոսի «Հրեական հնախատության» էջերում, որն անբողոքյամբ ներկայացնում ենք ստորև.

«Մինիսս երկրից վերև Հայաստանում կա մի խոշոր լեռ՝ Բարիսս անունով, որտեղ, պատմության համաձայն, շատերն ապաստանելով փրկություն են գտել ջրհեղեղի ժամանակ, իսկ մեկը տապանի վրա տարվելով, իջել է գագաթին, և տախտակների մնացորդները երկար ժամանակ պահպանվել են: Սա, հավանաբար, այն մարդն է, որի մասին գրել է Մովսեսը՝ հրեաների օրենսդիրը»¹⁷⁰:

Տեղեկությունն առիթ է տվել տարբեր մեկնաբանությունների: Մ. Չամչյանցը գտնում է, որ «Բարիսի» փոխարեն պետք է լինել «Մասիս»¹⁷¹: Ֆ. Մուրադը Մինիսս երկիրը նույնացնում է

¹⁶⁹ Վերք, 1901, էջ 1-77; Ինգլիզևան, 1947, էջ 5-106:

¹⁷⁰ Հովսեպոս Փրավիոս, Հրեական հնախատություն, 1, 94-95, էջ 55:

¹⁷¹ Չամչյանց, 1785 (1985), էջ 150:

Աստվածաշնչի Միննի (սեպագիր աղբյուրներում՝ Մանա) երկրի հետ, իսկ Բարիս լեռնանունը համարում Մասիսի «բարձր» մակդիրը (հմմտ. գեղեկերեն *բարեգ* «բարձրություն»), որը կարող էր լայն տարածում գտնել Հայաստանից դուրս՝ պարսիկների միջնորդությամբ¹⁷²:

Վ. Ինգլիզյանը քննադատում է Յ. Մուրադի տեսությունը՝ զաներով, որ Ք.ա. VI դարում վերացած երկրի անունը չէր կարող հիշատակվել Ք.ա. I դարում ապրող հեղինակի կողմից և մատնանշում, որ «բարձր» մակդիրը «Մասիս» իմաստով ոչ մի անգամ առանձին չի գործածվել հայ մատենագրության մեջ¹⁷³: Ընդունելով Վ. Ինգլիզյանի առարկությունը՝ կասկած «բարձր» մակդիրը որպես լեռնանուն գործածվելու հետ, չի կարելի համաձայնել նրա առաջին մտքին: Հայտնի է, որ Նիկողայոս Դամասկոսցին եղել է Հռոմի կայսր Օգոստոս Օկտավիանոսի և հրեից արքա Հերոդես Մեծի մտերիմը, ինչը նրան պետք է ապահովեր սակա սկզբնաղբյուրներից օգտվելու անսահմանափակ հնարավորությամբ, որի արգասիքն է նրա 144 գրքից բաղկացած «Ընդհանուր պատմությունը»¹⁷⁴: Այդ սկզբնաղբյուրների քվում պետք է լինեին սեպագիր և հիերոգլիֆ դիվաններից հունարենի բարգմանված հնագույն հիշատակարաններ (ինչպիսիք են, օրինակ, Բերոսոսի և Մանեթոնի կորոզային աշխատանքները), որոնցում կարող էր հիշատակվել Միննի/Մանա երկիրը:

Յ. Մարքվարթը հնարավոր է համարում Բարիս լեռնանվան կասյը հունական-եգիպտական *բարիս* - «նավ, մակույկ» բառի հետ՝ լեռը նույնացնելով Միսիանի կամ Նեխ-Մասիքի հետ¹⁷⁵:

Հ. Մանդավեյանը Բարիս լեռնանունը նույն «նավ» իմաստով մեկնաբանում է «ուրարտա-հունական զավառաբարբառի» և հունարենի տվյալներով, այն կասյում Մեծ Մասիսի հետ՝ վերջինս նույնացնելով Ասորեստանի Մարզոն Բ արքայի Ք.ա. 714 թ. արշավանքի ընթացքում հիշատակված Ռատուշ լեռան հետ (այն հարթաձևից հետո ասորական գործը մտնում է

¹⁷² Ըստ Ինգլիզյան, 1947, էջ 27-29:

¹⁷³ Ինգլիզյան, 1947, էջ 28-29:

¹⁷⁴ Կրկաշաբլյան, 1976, էջ 18:

¹⁷⁵ Ըստ Ինգլիզյան, 1947, էջ 29-32; Арутюнян, 1985, с. 54, 195, 213-214.

Բարի երկիր, որի անունը Հ. Սանդալճյանը կապում է քննարկվող լեռնանվանը)¹⁷⁶: Սանդալճյանի սևսակնար չի դիմանում քննադատության այն սրբագ սրածատով, որ Ուառչ լեռն ու Բարի երկիրը գտնվել են Ուրմիո լճի արևելյան շրջաններում և տեղագրորեն չեն համապատասխանում Մեծ Մասիսին ու հարակից տարածքներին¹⁷⁷:

Ինչ վերաբերում է լեռնանունը «նավ, մակույկ» իմաստով օտարալեզու բառի հետ կապելուն, ապա դա ևս (ինչպես Ֆ. Մուրադի առաջարկած «քարձր» մակդիրը) անհավանական պետք է համարել: Հատկանշելի է, որ երբևէ Բարիս անվանք որևէ լեռ չի հիշատակվում Հայկական լեռնաշխարհում: Այդպիսի նշանավոր մի լեռնանուն հազիվ թե իսպառ մոռացության մատնվեր, ուստի մնում է ենթադրել, որ այն կարող էր սղավաղված լինել նախքան Ն. Գամասկոսցու աշխատություն մուտք գործելը: Ե՞րբ և ինչպե՞ս կարող էր տեղի ունենալ նման սղավաղումը (եթե այն եղել է):

Այն հանգամանքը, որ փրկարար լեռան տեղը կողմնորոշվում է Միմիաս երկրի օգնությամբ, հուշում է, որ Գամասկոսցու նախնական սկզբնաղբյուրը սկսւք է գրված լինի Ք.ա. VI դարակզրից ոչ ուշ: Միմիաս (Միմնի/Մանա) բազավորությունը դադարում է գոյություն ունենալուց և մեկընդմիջտ հեռանում պատմության քառերարեմից՝ վերջին անգամ հիշվելով Ք.ա. VI դարի սկզբին (Երեմիա, 51-27): Գա նշանակում է, որ մեզ հետաքրքրող սկզբնաղբյուրն, ամենայն հավանականությամբ, եղել է սեպագիր (մման ենթաղբյուրյան հիմք է տալիս նաև ջրեղեղի մասին գրի առնված առաջավորասիական բնագրերի սեպագիր լինելը):

Ինչպե՞ս պետք է գրվեր մեզ հետաքրքրող լեռնանունը սեպագրության օրինաչափությունների համաձայն: Հնարավոր էին գրության առավել հավանական *Bar-is*, *Ba-ci-is*, *Ba-or-is* և այլ տարբերակներ (նկ. 12), որոնցից ամենամապատկասհարմարը և՛ տեղի տնտեսման (համատոտության), և՛ հնչյունների անհարկի կրկնություն չառաջացնելու, և՛ նշանների պարզության առումով *Bar-is* երկվանկ (նկ. 12ա) ձևն էր: Այս պարզաբանումից հետո նկատելի է դառնում վերոնկարդյալ հնարավոր

¹⁷⁶ Ըստ Ինգլիզեան, 1947, էջ 32-34:

¹⁷⁷ Հմուտ. Ինգլիզեան, 1947, էջ 34-35:

աղավաղումը: Բանն այն է, որ սեպագրերում շայն տարածում ունեն բազմամշակութայինը և *bar*-վանկն ընթերցվում էր նաև *mas, maš, par*¹⁷⁸: Ի դեպ, հենց դա է պատճառը, որ այսօր չգիտենք, քե ինչպես է հնչել Վանի բազալիտության (Բիայնիլի, Ուրարտու) գերագույն աստված Խաղիի տիկնոջ ասորեստանյան աղբյուրներում պահպանված անունը՝ *Bag-bar-tu*, *Bag-mas/s-tu*, քե՞ *Bag-par-tu*, կամ ինչպես է հնչել Ուր(ու)աարի միավորման ուր երկրներից մեկի անունը՝ *Bar-gun*, *Par-gun*, *Maš-gun*, քե՞ *Mas-gun*: Սեպագրից հոմաարենի քարգնամվելուց, եթե դպիրը չգիտեր լեռան ճշգրիտ անունը, կարող էր տեղի ունենալ վրիպակ, որի հետևանքով լեռնանունը հոմաարեն քարգնամության մեջ տեղ կգտներ ընթերցման ցանկացած այլ տարբերակով: Մի կողմից Դամասկոսցու երկրում տապանակիր «խոշոր լեռան» ներկայանալը «Մինիսս երկրից վերև», այսինքն՝ Ուրմիտ լճի ավազանից հյուսիս (ինչը համապատասխանում է Մեծ Մասիսին), մյուս կողմից նույն սեպամշակման ինչպես *Bar-is*, այնպես էլ *Mas-is* ընթերցման հնարավորությունը (նկ. 12ա և 13ա), և երրորդ կողմից էլ Մեծ Մասիսի տապանակիր լեռ լինելը հայկական տվանդության մեջ բոլոր են տալիս եզրակացնելու, որ նախնական սեպագիր սկզբնաղբյուրում լեռնանունը եղել է *Mas-is*¹⁷⁹: Իսկ դա նշանակում է, որ քրեեղեղի մասին հայկական տվանդությունը գոյություն է ունեցել Ք.ա. VI դարասկզբից առաջ, հայտնի է եղել Հայաստանի սահմաններից դուրս և գրի առնվել սեպագիր դպրության կենտրոններից մեկում¹⁸⁰: Հետագայում, հավանաբար հեղինիստական դարաշրջանում, տվանդությունը սեպագիր սկզբնաղբյուրից քարգնամվել է հոմաարենի, որի ընթացքում էլ նույնիմաստ սեպամշակման խումբը *Masis* ընթերցման փոխարեն տեղ է գտել *Baris* տարբերակով: Նիկողայոս Դամասկոսցու օգտագործած աղբյուրում լեռնանունն արդեն պետք է լիներ աղավաղված և

¹⁷⁸ Labot, 1988, p. 68-71; Boeger, 1978, S. 75-76; Lamon, 1957, c. 14.

¹⁷⁹ Լեռնանվան գոտային *Mas-is* տարբերակն ամենամատասխանաբան է բոլոր հնարավոր դեպքերից (տես նկ. 13):

¹⁸⁰ Մենք սա համարում ենք «Մասիս» լեռնանվան վաղադայն հիշատակությանը, քանի որ Մասիս լեռնաշղթան Ալեքսանդրի վեպում (գրի առնված Ք.ա. 240 թ.) և Մուշու լեռնեքը «Գլխամեջ» եպոսում վերաբերել են ոչ քե Մեծ Մասիսին, այլ Հայաստանի հարավը եզերող Մասիոս / Մասիան լեռներին (տես ս ծնթ. 27):

այդ տեսքով էլ մուտք գործեր նրա «Ընդհանուր պատմության» մեջ:

Որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը չի ստեղծվել Աստվածաշնչի քարոզչության հետևանքով, կարող է վկայվել այլ փաստով ևս: Հովսեփոս Փլավիոսի հիշյալ երկում պահպանված տեղեկության համաձայն՝ Նորոսը (իմա՝ Նոյը) «իր գերդաստանով դուրս գալով, Աստուհն գոհեր մատուցեց և խնջույք արեց ընտանիքի անդամների հետ: Հայերը մինչ օրս այդ վայրը կոչում են իջնելու տեղ»¹⁸¹... Առաջին դարում հրեա հեղինակի գրի առած այս գրույցը գրեթե նույնանուն է Նախիջևանի՝ որպես Նոյի առաջին իջևանի մասին հայկական ավանդությանը¹⁸²:

ա) -Ի- շԷ

Bar - is

բ) -ԳԷ -ՈՒԷ շԷ

Ba - ri - is

գ) -ԳԷ ԳԷ-ՈՒԷ շԷ

Ba - ar - is

դ) -ԳԷ շՅ շԷ

Ba - a'r - is

ա) -Ի- շԷ

Mas - is

բ) ԷԷ ԾՈՒ շԷ

Ma - si - is

գ) ԷԷ Ծ շԷ

Ma - aš - is

դ) ԷԷ ԷԷ շԷ

Ma - aš - is

Նֆ. 12

Նֆ. 13

Անփոփեցով այս համառոտ հաղորդումը՝ տեսնում ենք, որ Նիկողայոս Դամասկոսցու «Ընդհանուր պատմության» մեջ տապանակիր լեռան անունն աղավաղված է, և սնայագրագիտական քննությամբ համընթաց է դառնում վերականգնել նախնական ճիշտ տեսքը՝ Masis: Դրա շնորհիվ պարզարանվում է, որ ջրհեղեղի մասին հայկական ավանդությունը (որում Մեծ Մասիսն է տապանակիր լեռը) չի ստեղծվել Հայաստանում քրիստոնեության տարածման հետևանքով, այլ հայտնի է եղել դրանից դարեր առաջ և դուրս գալով հայ իրականության

¹⁸¹ Հովսեփոս Փլավիոս, Հրեական ենոպատություն, I, 92, էջ 54:

¹⁸² Գանությունյան, 1969, էջ 11, 157, 169, 333, 417:

սահմաններից՝ Ք.ա. VI դարասկզբից ոչ ուշ գրի է առնվել սեպագիր դպրության կենտրոններից մեկում: Հետագայում սեպագրից հունարենի քարգմանվելու ընթացքում տեղի է ունեցել գրագրի վրիպակ, ավանդությունը՝ լեռնանվան աղավաղմամբ՝ տեղ է գտել Ն. Դամասկոսցու երկում և մեզ հասել Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական հնախոսության» լեզերում: Քրիստոնյա Հայաստանում տեղի է ունեցել քնիկ (նախաքրիստոնեական) հայկական և ասավաժաշնչյան ավանդազրույցների միաձուլում, որը համեմվելով տեղական քանակչության դրվագներով՝ ծնունդ է տվել նոր գեղեցկապատում մի ավանդության: Վերջինիս համակողմանի (հատկապես՝ ժամանակագրական շերտերի) ուսումնասիրությունը մնում է հետագայի խնդիր:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

- Արբանյան Ա., Հովհաննես Խնամասուների մատենագրությունը, Ե., 1956
- Ալիշան Դ., Հայաստան յառաջ ըստ զլիմեզն Հայաստան, Վենետիկ, 1904
- Անատյան Հ.Յ., Հայերեն սրբատաղան բառարան, հ. I-IV, Ե., 1971-1979
- Անանյան Շիրակացի, Մատենագրության (յուզգամությունը, ստադիանը
և ծանոթագրությունները՝ Ա. Գ. Արբանյանի և Գ. Բ. Պետրոսյանի),
Ե., 1979
- Աստուածաշունչ մատենի Հին և Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1860
(սրբնորոշյալն բարգձմությունը՝ Լյովիածին, 1994)
- Ավետիսյան Պ., Բարսեղյան Ա., Տիգրանի և Եփրատի սկանդիններն յաս Աստ-
վածաշնչի, «Առողջածաշնչական Հայաստան» միջազգային զիտածոգր-
վի գեկուցումների դրույրներ, Օչական, 1999
- Բարսեղյան Ա., Հայաստանյան Տաղրիչ պետությունը Հին Արևելքում, «Գու-
լան», 1993, N 5-6
- Գիլգամեշ, Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (յուզգմ. Ն. Մաքսիմյանի) Ե.,
1973
- Գրիգոր Նարեկացի, Տաղեր և զանգներ (աշխատասիր. Ա.Բյուզեկյանի), Ե.,
1981
- Եսայան Ա.Գ., Նորից «Վիշապ» կարգմանի մասին, «Բանբեր Երևանի հո-
մադարանի», 1985, N 2
- Եզեկերի Պամիլիկայ Կեաարացայ ժամանակակաճը երկմասնայ, Վեն-
ետիկ, 1818
- Երեմյան Ս. Տ., Հայաստանը շատ «Աշխարհուցոյց»-ի, Ե., 1963
- Թովմոս Արծրունի և Անանյան, Պատմություն Արծրունյաց սան, Ե., 1985
- Ինգլիզկան Վ., Հայաստան Մուրք Գրքի մէջ, Վիեննա, 1947
- Իննիճեան Դ., Հնախօսարիւն աշխարհագրական Հայաստաննայ աշխար-
հի, հ. I, Վենետիկ, 1835
- Լարարնեայ դիտանագիր դարի եղեկայ Թուրք Արգաթո (յեղայ յաարայն ի
ձեան Ա. Թարգմանայ), Վենետիկ, 1868
- Խարաբյան Գ.Յ., Ջեմոթ Գյակ. համեմատական աստմնասիրիւն, Վիեն-
նա, 1893
- Խանգաղյան Է.Վ., Հայկական ընտաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազար-
ամյակում, Ե., 1967
- Խաչիկյան Լ., Երիշի «Արաբամոց մեկնութիւնը», Ե., 1992
- Կրկյաշաբյան Ա.Մ., Հովհաննէս Փրովիտար և նրա աշխատությունները (Օ-
սար տղայութիւնը Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Ե., 1976 հասարի
նախարարը)
- ՀԱ - «Հանգես Ամաօրնայ», Վիեննա
- ՀԱՊ - Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982
- Հակոբյան Հ., Ուղեգրություններ, հ. I, Ե., 1932
- ՀԺՊ - Հայ ժողովրդի սրտամություն (ԳԱ կրատ.), հ. I, Ե., 1971
- Հեքամ Պատմիչ (Պատմություն) բարարաց (յեղայ ի ըստին օրինակ ի հայ
բարբառ ի ձեան հ. Մ. Արգեբան), Վենետիկ, 1842

- Հնայական Ա. Գ., Կոնսոս-Կոստոս ստավածությունը պաշտամունքը Հայկական ժողովուրդում, «Պատմա-քրեոգրական հանդես», 1990, N 1
- ՀՀՇՏԲ - Հակոբյան Թ.Ն., Մելիք-Բախչյան Մու.Տ., Բարսեղյան Հ.Ն., Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, և. 1-4, Ե., 1986-1998
- Հովհան Մամիկոնյան, Տարսնի պատմություն (աշխատ. Վ.Վաղդանյանի), Ե., 1989
- Հովսեփոս Փրովիտ, Ընդգեմ Աշխնի, Օտտոս աղբյուրների Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- Հովսեփոս Փրովիտ, Հեթանոսական հնախառություն, Օտտոս աղբյուրների Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Ե., 1976
- Ղանամուղյան Ա., Ավանդագրատում, Ե., 1969
- Ղափոնցյան Գ.բ., Արս Գեղեցիկի պաշտամունքը, Ե., 1944
- Ղարամ (թարգմ. պարսերենից Ա.Ամիրխանյանիցի), Վասնո, 1909
- Մատթեոսյան Վ., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատատ: Հելլենոսկ Արտոսկ Մովսիսյան (գրախառական), «Բուզմազնայ», 1993, N 1-4
- Մատթեոսյան Վ., Սեղագիթ աղբյուրները Արման երկիրը, ՀԱ, 1994, N 1-12
- Մատթեոսյան Վ., Մամեդյանական աղբյուրները Արատատ երկիրը և Հայկական ժողովուրդի մասին, ՀԱ, 1995, N 1-12
- Մարտիրոսյան Հ., Արգանավորների արշավանքը և Հայաստանը, «Հայոց պատմության և մշակույթի հարցեր» գիտական նախաշրջանի զեկագրամների հիմնադրարներ, Ե., 1997
- Մարտիրոսյան Հ., Աշխարհաշարման ստավածաշխարհային ստատակի ակունքները և Հայաստանը, «Ստավածաշխարհային Հայաստան» միջազգային գիտատարածակի նյութեր, Օչակոս, 2004 (կրատարակարկայան ընթացքում)
- Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդոյ Պատմարկոս Տիեզերական, Մակվո, 1861
- Մնացականյան Ա. Ը., Հայկական միջնադարյան համեկուններ (V-XVIII դարեր), Երևան, 1980
- Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն Մու. Մովսեսյանիցի), Ե., 1981
- Մովսիսի Խորենացոյ Պատմարկոն Հայոց (աշխատությունը Մ.Արեղևան և Ա.Յարությունյան), Տիֆլիս, 1913
- Մովսիսյան Ա., Հնագույն պետությունը Հայաստանում, Արատատ, Ե., 1992
- Մովսիսյան Ա., Արմանի-Մանի երկիրն ըստ արաղաղական և կրթարական աղբյուրների (Պատմա-աշխարհագրական ակնարկ), «Հայկազյան հայտակարական հանդես», Պեյրոս, 1993, ԺԳ
- Մովսիսյան Ա., Բարեկաշտ արքաների աշխարհակաշարկայանը, Հարյուրամյա կոյսություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե., 1997
- Նալբանդյան Գ., Պարսիկ Վշնուղի Բխեթունյան արձանագրությունը, Ե., 1964
- Չամչյանց Մ., Հայոց պատմություն, և. Ա, (Վանաթիկ, 1785), Ե., 1985
- Պետրոսյան Ա., Արամի ստատակը հնդեկազգական ստատակարանություն համատեղատում և հայոց տղգումազման խնդիրը, Ե., 1997
- Պետրոսյան Ե., Հայ եկեղեցո պատմություն, մաս Ա, Էջմիածին 1990
- Ջանուկյան Գ.Բ., Հայոց իզգի պատմություն. Նախագրային ժամանակա-

չրյան, Ե., 1987

Սաաունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական Երես (համահավաք բնագիրը՝ Մ. Աբելյանի, Գ. Աբովի, Ա. Կանաբանյանի, Հ. Օրբեղա), Ե., 1939

Սաաունցի Դավիթ (կազմողներ՝ Գ.ր. Գրիգորյան, Ա. Հոստոփարյան, Ա. Բարսեղյան), Ե., 1993

Սրվանձությանց Գ., Երկեր, հ. 1-2, Ե., 1978, 1982

Վերլք Ա., Սրբազանց Սուրբ Գրաց ճեզ, Վիեննա, 1901

Փառասոսի Քիզանդազյույ Պատմություն Հայոց (ստատագրությունը՝ Զ. Պատկանյանի 1886 թվի հրատարակարկանից), Փիլիլիս, 1912

Փավստոս Բուզանդ, Պատմության Հայոց (ըստգնանարկներ, նկատարչուհի Ե. Ժամբարակյաններն Ստ. Մալխասյանցի), Ե., 1968

Փիլիսոսյան Ա., Բանայան Հ., Համկես-արտարկան տիեզերաստեղծ Էգիկ-Հայո տաժոժա Ե. Խայոց ազգածին Հայկ նահապետի համագրության փայծ, «Հայ ժողովրդական մշակույթ» հանրակրթական IX դիտակն նստաշրջանի գեկուցումների հիմնագրայքներ, Ե., 1997

AD - The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago

Alster B., Studies in Sumerian Proverbs, 1975

ANET - Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J. B. Pritchard), New Jersey, 1969

Astour M.C., The Date of the Destruction of Palace G at Ebla, "Bibliotheca Mesopotamica", vol. 25, Malibu, 1992

Barton G.A., The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad, New Haven, 1929

Berlin A., Enmerkar and Enshakkešdanna, Philadelphia, 1979

Berlin A., Ethnopoetry and the Enmerkar epics, "Journal of the American Oriental Society", 1983, vol. 103, 1

Burney Ch., Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age, AS, 1958, VIII

Cohen S., Enmerkar and the Lord of Aratta, Ann Arbor, 1973

Corrwall P. B., On the Location of Dilmun, "Bulletin of the American School of Oriental Research", N 103, 1946

van Dijk J., LUGAL U1) ME-LAM-bi NIR-GAL: Le Recit epique et didactique des Travaux de Ninurta, du Déluge et de la Nouvelle Creation, 2 vols., Leiden, 1983

ETCSL - The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature: Composite Text, Translation, Bibliography (Home page in INTERNET. Faculty of Oriental Studies, University of Oxford. www-etcs.orient.ox.ac.uk)

Finkelstein J.J., Subarta and Subarians in Old Babylonian Sources, JSC, 1955, vol. IX, 1

Fritzer J.G., Folklore in the Old Testament, London, 1923 (Russian translation: Moscow, 1985)

Geiß I.J., Hurrians and Subarians, Chicago, 1944

Grayson A. K., Assyrian Royal Inscriptions, Part I-II, Wiesbaden, 1972-1976

Hirsch H., Die Inschriften der Könige von Agade, "Archiv für Orientforschung", 1963, 20, S. 1-82

- Kent R. G., *Old Persian. Grammar, Texts, Lexicon, Parts I-III*, New Haven, 1953
- Klengel H., *Lalubum*, "Mitteilungen der Institut für Orientforschung", 1966, Bd. XI
- Komoroczy G., *Das mythische Goldland Harali im Alten Vorderasien*, "Acta Orientalis Academiae Scientiarum Hungaricae", Tomus XXVI (1), 1972
- Kramer S. N., *Enmerkar and the Lord of Aratta*, Philadelphia, 1952
- Kramer S. N., *From the Tablets of Sumer*, Indian Hills, Falcon, 1956
- Kramer S. N., *Sumerian Mythology*, New York, 1961
- Kramer S.N., *The Sumerians*, Chicago, 1963(a)
- Kramer S. N., *Dilmun: Quest for Paradise*, "Antiquity", XXXVII, 1963(b)
- Lambert W. G., *Nisur or Nisur*, "Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale", 1986, vol. LXXX, N 2
- Labot R., *Manuel d'Épigraphie akkadienne*, Paris, 1988
- Lehmann-Haupt C.F., *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin-Leipzig, I-II, 1910-1931
- Lehmann-Haupt C.F., *Die älteste Kunde über Armenien*, ZfA, 1927, N 11-12
- Lipinski E., *Ei's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia*, "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, N 2
- Lloyd S., *The Archaeology of Mesopotamia*, London, 1978
- Lückenbill D. D., *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. I-II, Chicago, 1926-1927
- Jakobsen Th., *The Sumerian King List*, Assyriological Studies, N. 11, Chicago 1939
- Josephus Flavius, *The Works*, in 9 volumes, Cambridge, Mass. - London, Harvard Univ. Press - Heinemann, 1958-1965
- Mellart J. *Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze age*, AS, 1957, VII
- MM - *Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley)*, London, 1989
- Nersisian V., *The Tondrakian Movement (Religious Movements in the Armenian Church from the Fourth to Tenth Centuries)*, London, 1987
- Petrosoyan A., *The Indo-European and Ancient Near Eastern Sources of the Armenian Epic*, "Journal of Indo-European Studies", 2002, Monograph N 42
- Sagona A.G., *The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Part I-III*, Oxford, 1984
- Schnabel P., *Berosus und die babylonisch-hellenistische Literatur*, Leipzig-Berlin, 1923
- Sollberger E., *Kupper J.-R., Inscriptions Royales Sumeriennes et Akkadiennes*, Paris, 1971
- Афanasьева В.К., *Гильгамеш и Енкиду*, М., 1979
- Афanasьева В.К., *Первые земледельцы Нижней Месопотамии и Элама*, ИДВ, ч. 1, М., 1983
- Бартолиан Р.М., *Ерестика Арворади ("сыны солнца") в Армении и Месопотамии и послание армянского католикоса Нерсеса Благодетного*, "Энциклопедический Ближний Восток, Византия и Иран" (сб. в честь Н.В.Пангуленковой), М., 1967

Բ Ո Վ Ա Ն Գ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Նախարան	3
Ատավածների մոտ՝ Հայաստան	5
Արարչագործության կենտրոնը	7
Արևի երկիրը	16
Կաճառն ատավածների	20
Ոսկերեր երկիրը Հարալի	23
«Աստուծո պատկերով ու նմանությամբ»... ..	27
Շումերական դրախտի ասեղծվածը	33
Անդրաշխարհը	37
«Երբ ջրեղեղը սրբեց ամեն բան»... ..	40
Անձամոության որոնումներում. Հայոց երկրի ճանապարհը	44
Երկիրն իմաստության	49
Բարեպաշտ ընտրյալները՝ սուրբ օրինաց երկրում.	
Հայա աստուծո որդիները	50
Վերջարանի փոխարեն	53

Հավելված

Ա. Հայաստանի հնագույն անվանումները և հայոց ծագումնաբանության խնդիրը	57
Բ. Համաշխարհային ջրեղեղի մասին հայկական ավանդությունը և «Մասիա» լեռնանվան վաղագույն հիշատակությունը	68
Օգտագործված գրականության և համառոտագրությունների ցանկ	74

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱԽՍՅԱՆ

ՄՐՔԱԶԱՆ

ԼԵՌՆԱՇԵՆԱՐՀԸ.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՄԻԱՅԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԸՆԿԱՆՈՒՄՆԵՐՈՒՄ**

Ստորագրված է ապագրության 14.10.2004թ.:
Թուղթ' օձևեր: Հատիք' 60x84 1/16: Հրատ. 4 մամուլ,
ապագր. 5 մամուլ = 4.65 սլայդ. մամուլի:
Պատվեր' 65:

Երևանի խոմոլոգրամի կրաստրախերյան,
Երևան, Այ Մանուկյան 1:

«ՏՈՆԵՐ» ՍՊԸ
Երևան, Արշակունյաց 5

ՀԱՅ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԻՒՆ ԳՐԱԴ.

220090665

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻ
ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հնագույն պետությունը Հայաստանում.
Արատաա, Երևան, 1992

Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը
Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ.
Երևան, 1997

Մրբագան լեոնաշիպարիը
Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի
հնագույն հոգևոր ղեկավարմաներում,
Երևան, 2000 (առաջին հրատ.)

Վանի թագավորության
(Բիայնիլի Ուրարտու, Արարատ)
մեհենագրությունը Երևան, 1998

Aratta: Kutsal yasalar ulkesi, Istanbul, 2001
(թուրքերեն Արատաա. Մուրք օրինաց երկիրը
Մաամբուլ, 2001)

Նախամաշտոցյան Հայաստանի
գրային համակարգերը Երևան, 2003

Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003